

KAY KABİLESİ

HAKKINDA YENİ NOTLAR

PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ

Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri adlı yazımda (Belleten, No. 28, 1943), Marquart ve Z. V. Togan'ın aksi iddialarına rağmen Oğuz *Kay*'ları ile hiçbir münasebeti olmadığını gösterdiğim *Kay* kabilesi hakkında, eldeki mahdut vesikaların müsaadesi nisbetinde, malûmat vermiş, ve bu kabileye mensup türk kölelerinin XII. asırda *Horâsân* ve *Irâk* Selçukluları saraylarında mevcudiyetini meydana koyarak, o arada şöyle bir mutaleada bulunmuştum: "umumiyetle Gazneliler ve Selçuklular devirleri şairlerinin, yukarıda adı geçen Türk ve Moğol zümrelerinden sık sık bahsettikleri hâlde *Kay*'lardan pek az bahsetmeleri, bu zümreye mensup kölelerin diğerlerine nisbetle daha az olduklarını anlatabilir. Ben şimdiye kadar Gazneliler devri şairlerinde *Kay* adına hiç rastlamadığım gibi, Selçuklular devri eserlerinde de, *Kûşkaکی* ve *Râzî*'nin zikredilen iki manzûmesi müstesna olmak üzere, başka bir kayda tesadüf edemedim. Mamafih, X-XII. asırlar İran şairlerinin dîvânları bu bakımdan metodik surette araştırılacak olursa, daha başka kayıtlara tesadüf edilmesi imkânsız değildir,, (S. 245).

Bu mekâlenin neşrinden sonra, edebî ve tarihî mahiyette farsca kaynaklar üzerindeki daimî uğraşmalarım esnasında, *Kay*'lara ait bâzı kayıtlara tesadüf ettim ki, şimdiye kadar kimsenin gözüne çarpmamış olan bu yeni vesikalar, bu çok mühim etnoloji ve tarih mes'esi hakkındaki eski mutalealarımı bir taraftan kuvvetlendirilmekte, diğer taraftan da tamamlamaktadır. *Kay*'lar hakkında şimdiye kadar elde edilen malzemenin ne kadar az ve kifayetsiz olduğu göz önüne alınırsa, meydana koyduğumuz bu küçük kayıtların ehemmiyet ve kıymeti daha iyi anlaşılabilir. Dikkatle yapılmış *indeks*'lere malik tenkidli basımlarda, bu gibi kayıtları birkaç dakika içinde buluvermek kabildir; lâkin, hiçbir *indeks* olmıyan dikkatsiz ve fena basımlarda bu gibi tarihî kayıtları ele

geçirebilmek için, uzun ve yorucu çalışmalara ihtiyaç olduğu gibi, yüzlerce sahifenin okunmasından sonra, aranan mes'ele hakkında hiçbir şeye tesadüf edilmemesi de çok defa başa gelen bir hâdisedir. Herhangi bir basma kaynağın indeksine baş vurmak suretiyle birkaç dakikada elde edilebilecek kolay, sathî, yalancı bir *érudition* ile, ciddi ve sabırlı ilim araştırmaları arasındaki derin ve büyük fark, işte burada kendini gösterir.

Bu küçük başlangıçtan sonra, *Kay*'lar hakkında ele geçirebildiğimiz bu yeni malzemeyi kronoloji sırasıyla arz ve izah edelim; ve bu izahın sonunda da, *Kay* mes'elesi hakkındaki bilgilerimizin, bu yeni vesikaların yardımı sayesinde almış olduğu son şekli tesbite çalışalım.

I. Gazneli Mahmud devrinin büyük saray şairi Ferruḥî'nin, Gazneliler devri içtimaî tarihi için birinci derecede mühim ve zengin bir kaynak olduğu hâlde şimdiye kadar hemen hiç tetkik edilmemiş olan büyük *Dîvân*'ında, *Kay* kabile adına-fakat yalnız bir yerde-tesadüf ediliyor. Onun, Mahmud'un küçük kardeşi olup *Müeyyid al-Dîn*, *ʿAzud al-Devle* lakaplarını taşıyan Emîr Yûsuf b. Sebük-Tegin'e takdim etmiş olduğu kasidelerinden birinde şu beyit mevcuttur:

کل و می خواه درین جشن امشب از رخ نحشی و دواب قای

Eski İran'ın milli bayramlarından olup Gazneliler devrinde de sarayda ve halk arasında büyük merasimle tes'it edildiğini bildiğimiz *caşn-ı Mihrgân* yâni Mihrgân bayramı münasebetiyle takdim edilmiş olan bir kasîde'nin¹ sonundaki bu beyitte, şair, bu bayram gecesinde "*Naḥşab*'lı güzelin yanaklarından gül, *Kay* kabilesine mensup güzelin dudaklarından şarap,, istenmesini, Emîr'e tavsiye etmektedir. *Naḥşabî* yâni „*Nasaf* veya *Naḥşab* şehrine mensup olan güzel,, ile şairin neyi kastettiğini, sarih olarak anlıya-

¹ *Caşn-ı Nawrûz*, *caşn-ı Mihrgân*, *caşn-ı Sada* gibi, Sâsâniler devrinde büyük merasimle kutlanan bayramlar, Gazneliler devrinde de aynı ehemmiyetle devam ediyordu. Bu bayramlarda, şairlerin hükümdara ve büyüklere kasideler takdim etmeleri usûldendi. İşte, yukarıda bahsedilen kasîde de böyle bir münasebetle Emîr Yûsuf b. Sebük-Tegin'e takdim edilmiştir (*Dîvân-ı Hakîm Ferruḥî-i Şîstânî*, Ali Âban neşri, Tahran 1311, S. 390-391). Şairimizin bu emîre takdim etmiş olduğu sair birçok kasideler, onun çok lutuflarını gördüğünü anlatıyor.

madım ; eğer şair bununla meşhur *Mâh-i-Naḥşab* rivayetine bir iymâda bulunmuyorsa, Emîr Yûsuf'un gözdelerinden bir köleyi kastetmiş olmalıdır. Bu Emîr'in, o zamanki umumî bir modaya uyarak, genç ve güzel kölelere karşı büyük bir alâka beslediği ve bu yüzden büyük felâketlere uğradığı, tarihî kaynakların çok sarîh şehâdetleri sayesinde, malûmdur¹. Mamafî, bu izahın çok zayıf olduğu, ve buradaki *Naḥşabî* kelimesinde bir yanlışlik bulunduğu kuvvetle söylenebilir.

İşte, burada diğer bir ihtimâl daha akla geliyor ki, bu belki de, evvelkinden daha kuvvetlidir: eski yazmalarda, bilhassa arap alfabesindeki noktalı harflerin te'siriyle, has isimler'in çok defa yanlış yazıldığı, ve doğru yazılanların bile yanlış okunmağa müsait olduğu malûmdur; işte *Ferruḥî Divânı*'nı yazan ve türk kabîle isimleri hakkında hiçbir bilgi sahibi olmıyan iranlı yazıcı, belki de *تخشی Tuḥsî* - yâni *Tuḥsi* türk kabilesine mensup - kelimesinin ne demek olduğunu anlamadığı için, bunu *نخشی Naḥşabî* tarzında okumuş ve öyle yazmış olabilir. Mamafî, bu yanlışlığın, elimizdeki basıma esas olan yazma nüshanın kâtibine değil de nâşire ait olması ihtimali de yok değildir: ilâve ettiği bir hâşiyede *Kay* kelimesini *-Burhân-ı Kâttî*'in yanlış ifadesine dayanarak- "Türkistan'da güzelleriyle meşhur bir yer,, tarzında izah eden nâşirin, hiç bilmediği ve iran lûgatlerinde de tesadüf et-

¹ Maḥmud ve bilhassa Mohammed devirlerinde çok büyük bir nüfuza malik olup hattâ onun *Sipehsâlâr*'lık yâni ordu başkumandanlığı vazifesini de yapan ve mühim askerî hizmetler gören Emîr Yûsuf, imparatorluğun *Gazne*, *Balḥ*, *Bust* gibi büyük şehirlerindeki saraylarında adeta bir hükümdar gibi yaşıyordu. Sultan Maḥmud'dan yaşca epey küçük olduğu için, babası ölürken, küçük kardeşine karşı şefkatini esirgememesini vasiyet etmiş, ve Maḥmud da ölünceye kadar bu vasiyete riayet eylemişti; hattâ bir defa, bir şarap meclisinde, kendi gulâmlarından birine karşı münasebetsiz bir hareketini gördüğü için çok kızarak şiddetli tektirlerde bulunmuşsa da, babasının hâtrasına hürmetle, yine şefkatle hareket etmiş, ve köleyi ona bağışlamıştı. Türkistan'dan hediye gönderilmiş olan Tuğrul adındaki bu gulâm, Yûsuf üzerinde büyük bir nüfuz kazanarak onun *ḥâcib*'i oldu. Sultan Me'sûd'un cülusundan sonra, Maḥmud devrinin bütün nüfnzlu şahsiyetlerine karşı tâkip edilen düşmanca siyaset netîcesinde, Yûsuf'un da mevki sarsıldı. Kendisinin en yakın adamı olan Tuğrul, onun her hareketini, her sözünü, her şeyini gizlice Sultan Me'sûd'a bildiriyordu. Nihayet birdenbire tevkif edilerek *Segâvand* kalesine gönderildi; 423 h. yılında veya biraz evvel orada öldü (*Târîḥ-i Beyhâkî*, Nefisî neşri, C. I, Tahran 1319, S. 295-300).

mediği *Tuhsî* gelimesini, hiç tereddüt etmeden *Naḥşabî* şeklinde okumuş olması da, kolayca akla gelebilir. İşte biz bütün bu ihtimalleri göz önüne alarak, manzûmedeki bu kelimenin esasen *Tuhsî* (yahut *Tuhsiyî*) olması iycaap edeceğini tahmin ediyoruz. Naklettığımız beyitte bunun *Ḳay* kabile adıyla birlikte zikredilmiş olması, bu ihtimali kuvvetlendiren bir delil olduğu gibi, aşağıda (S. 429, Not 1) de verilen izahat da bunu te'yit edebilecek mahiyettedir. *Gazneliler* devrindeki türk kabile adlarını ve bilhassa saray ve ordu gulâmlarının mensup oldukları kabile isimlerini çok iyi bildiği muhakkak bulunan şair *Ferruḥî*'nin, *Tuhsî*'leri bilmesi ne kadar tabii ise¹, *Emîr Yûsuf*'un köleleri arasında *Ḳay*'larla beraber bunların bulunması da o kadar tabiidir. Esasen *Ferruḥî Divânı*'nda adları en çok geçen -yâni, *Gazneliler* devri saray ve ordu gulâmları arasında o sıralarda galiba en büyük ekseriyeti teşkil eden - *Çigil*'lerin, gerek coğrafi sâhaları gerek etnik mahiyetleri itibariyle *Tuhsî*'lerle çok yakın ve sıkı alâkaları olduğu göz önüne alınırca, bu mutaleamızın doğruluğu daha kolay anlaşılır².

¹ *Ferruḥî*'nin babası, eski kaynaklara göre, *Culug* adını taşıyordu ki, bu bir türk isminden başka birşey değildir. Şairimiz, ailesinin *Sistân*'lı olduğunu bâzı manzûmelerinde açıkça söylemektedir. *Sistân*'ın, daha müslümanlığın zuhurundan çok evvel, *Sâsânîler* devrinde, oldukça kesif Türk zümreleriyle meskûn olduğunu, *Sakalar* ve *Eftalit (Hephtalites)*ler devrinde buralara yerleşmiş Türk zümrelerinin islâm fütuhâtı sırasında bu sâhada yaşadığını, kat'i olarak biliyoruz. Eğer *Ferruḥî* bir türk ailesine mensup olmasaydı, babasının bir türk ismi taşıması imkânsız olurdu. İran kültürünün islâmî bir şekil altında yeniden doğup kuvvetlendiği X. asırda, *Sistân*lı bir iranlının bir türk ismi alması, aslâ tasavvur edilemez. XI. asır sonlarından başlayarak XII. ve sonraki asırlarda, Türk olmıyan unsurlara mensup birtakım kimselerin, hattâ bâzı ermeni ve gürcü ricalinin türk adları aldıklarını biliyoruz; lâkin bu, Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşu ile Yakın-Şark'ta *Türk hegemonyası*'nın teessüsünden sonra vukua gelmiş bir hâdisedir ki, X. asırda bunun emsaline aslâ tesadüf edilemez. *Ferruḥî*'nin *Gazneliler* sarayında o kadar büyük bir mevki tutmasında, belki, türk olması ve türk dili'ni bilmeside az çok âmil olmuştur. İran edebiyatı tarihçileri, *Ferruḥî*'nin türk olduğunu, şimdiye kadar hiç düşünmemişlerdir!

² *Mahmud Kâşgari*, *Tuhsî*'lerin *Çigil* ve *Yagma*'larla beraber *İla* nehri havzasında yaşadıklarını söyler. *Hudûd al-'Âlam*'de ve *Zayn al-Ahbâr*'da ise, bunların daha cenupta, *Çu* nehri havzasının şimalinde yaşadıkları zikredilir. *Bartold*, XI. asrın ikinci yarısında bunların da -komşuları olan *Çigil* ve *Yagma*'lar gibi- islâmîliği kabûl etmiş bulduklarını tahmin etmektedir. Herhâlde, bü-

Bizim için bu beyitin asıl ehemmiyeti, “kırmızı dudaklı *Qay* güzeli,,nden bahsetmiş olmasındadır. Emîr Yûsuf'un genç ve güzel köleleri arasında *Qay* kabilesine mensup olanların da bulunduğunu gösteren bu küçük kayıt, şimdiye kadar bildiğimize göre, acem şiirinde *Qay*'lardan behseden en eski kayıttır; ve XI. asrın ilk on yıllarına aittir. *Divân*'ında türk güzellerinden - yâni genç türk kölelerinden - pek çok bahseden Ferruḥî'de, en çok *Çigil*'lerin adına rastlanmakta, ayrıca da *Hotan*'lıların ve *Halluh* (Qarluḡ) ların zikri geçmektedir. Demek oluyor ki Gazneliler devri saraylarında bu muhtelif zümrelere mensup kölelere ve bu arada *Qay*'lara da tesadüf olunuyordu. Onun divânında *Tatar*, *Hazar* ve *Bulgar* isimlerine rastlanırsa da, saray köleleri arasında bunların da bulunduğu ait hiçbir kayıt yoktur; ve bu isimler sadece “bir memleket veya kavim ismi,, olarak geçmektedir ¹.

tün eski kaynakların ve bilhassa Mahmud Kâşgari'nin ifadeleri, *Tuhsi*'lerin gerek coğrafi sâhaları gerek etnik hüviyetleri ve kullandıkları lehçe bakımından, *Yagma*'lar ve bilhassa *Çigil*'lerle çok sıkı alâkaları ve benzerlikleri olduğunu kat'i surette gösteriyor. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, Ferruḥî'nin manzûmelerinden, o devirde Gazneliler'in saray ve ordularında en ziyade *Çigil* ve *Halluh* (Qarluḡ) ların bulunduğu anlaşılıyor. M. Kâşgari *Çigil* adınının, asıl *Çigil*'lerden başka - kıyafetçe onlara benzeyen - sair birçok Türk zümrelerine verildiğini söyler (*Divân*, I, 329-330); belki Ferruḥî'de bu ismi böyle umumî bir mahiyette kullanmıştır. Herhâlde, XI. asır başlarında Gazneliler'in saray ve ordu gulâmları arasında en ziyade bunların mevcut olmasını intac eden âmiller, tabiatıyla, onlarla yakın akraba ve komşu olan *Tuhsi*'lerin de bulunmasını iycap ettirmiştir. Bunlarla daimî bir mücadele halinde bulunan ve *Mâverâünnehir* müslüman merkezleriyle çok sıkı ticaret münasebetleri olan *Oğuzlar*, kabile kavgalarında ve baskınlarında yakaladıkları *Çigil*, *Tushi*, *Qarluḡ* gençlerini, buraların esir pazarlarında köle olarak satmak suretiyle büyük bir kazanç elde ediyorlardı. (Gerek *Çigil*'ler ve gerek *Tuhsi*'ler hakkında daha geniş malûmat almak için, bakınız: Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul 1919; W. Barthold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927; V. Minor sky, *Hudûd al-Âlam*, G M N S. XI, 1937.)

¹ *Ferruḥî Divânı*'nın tetkikiykinden çıkan netîçe budur. Ancak, sair çağdaş şairlerin divânlarını ve tarihî kaynakları tetkik etmeden, bu hususta kat'i ve umumî birşey söylemek kabil olmayacağını unutmamalıdır. Meselâ yine aynı devir gaznevî şairlerinden Minûçihri'nin divânında, saray köleleri arasında *Çigil*, *Hotan*, *Halluh* (Qarluḡ) ların bulunduğunu gösteren ifadeler, Ferruḥî'deki malûmatı te'yit ettiği gibi, yine onun, ordudaki türk gulâmları arasında *Tatar* zümresine mensup olanların mevcudiyetini anlatan - Mes'ûdî namına yazılmış bir kasidedeki - şu beyti de, onu tamamlamaktadır (A. de B. Kazimirski, *Menoutchehri*, Paris 1887, S. 114):

XI. asırda Gazneliler imparatorluğu memleketlerinde-Cenubi Horâsân ve Çağâniyân'da, H^wârizm'de-Kumici'ler, Halaç'lar, Kücat'lar, Cugrak'lar gibi - bâzı türk kabileleri yaşadığı halde ¹, saray köleleri içinde bunlara mensup olanların bulunmaması, ve kölelerin daha ziyade dış memleketler'de yaşayan türk zümrelerinden olması, pek tabiidir. Mâverâünnehir ve Horâsân'ın büyük şehirlerindeki esir pazarlarında mühim bir ticaret malı olarak alınıp satılan köle ve cariyeler, bozkırlardaki daimî kabile mücadelesinde yakalanıp getirilenlerdi. İmparatorluk memleketlerinde, kabile teşkilâtını muhafaza ederek reislerinin emri altında yaşayan bu zümreler ise, tabiatıyla, bunun dışında kalıyorlardı. Bütün bu

دل بازده بخوشی ورنه زدركشه فردات خیل تاشی ترك آورم تشاری

Tatar kelimesini «memleket adı» olarak kullanan (*aynı eser*, S. 53, 121) şairin bu beyti, Gazneliler saraylarında, daha XI. asrın ilk on yıllarında, Kay'larla beraber *Tatar*'ların da bulunduğunu göstermek suretiyle, biraz aşağıda bahseddiğimiz vesikaların ifadelerine de uygun gelmektedir.

Ancak, burada, daha Kazimirski'nin de dikkatini çekmiş olan filolojik bir mes'ele üzerinde durmak mecburiyeti vardır: bu rus müsteşerikî, *Divân*'ı bastırırken bu beyiti bu tarzde tesbit etmiş ise de, sonradan, diğer bir nüshada tesadüf ettiği şu değişik şekli daha doğru bulmuştu:

دل بازده بخوشی ورنه زدركشه فردات خیل تاشی ترك آورم بیاری

Görülüyor ki bu ikinci şekilde *Tatar* adı geçmemektedir. Filolojik bakımdan, ben de Kazimirski'nin fikrine iştirak ediyorum. Şair burada, sevgilisine: «gönlünü güzellikle vermediği takdirde kendisine yar olarak -yahut, yardımcı olarak- padişahın sarayından bir Türk kölesi getireceğini» söylüyor. Eğer *بیاری* kelimesi *تشاری* şeklinde kabûl edilecek olursa, mânâ şu şekilde değişmektedir: «*Tatar* cinsinden Türk kölesi». Bu şekil kabûl edildiği takdirde dahi mânâsızlığa düşülmiyorsa da, Kazimirski'nin sonradan kabûl ettiği şekil bize daha doğru görünüyor. Bununla beraber, Gazneliler sarayında, daha o zamanlarda bile, Tatar köleleri bulunduğu pekâlâ kabûl olunabilir. Bu manzûmedeki *خیل تاش* kelimesini sadece «köle, gulâm» diye tercüme etmemizin sebebi, bu kelime hakkında Kazimirski tarafından verilen izahat üzerinde uzun tenkidlere girişmemek içindir.

¹ Bunlar hakkında şimdilik *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri* adlı mekalemize bakınız. V. Minorsky'nin *Hudûl al-'Âlam* tercümesinde bunlardan bâzıları hakkında oldukça etraflı malûmat bulunmasına rağmen, daha esaslı tetkiklere ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Bu zümrelerin her bakımdan en ehemmiyetlisi olan *Halaçlar* hakkında hazırlamış olduğumuz monografiyi yakında çıkarmak ümidindeyiz. Arap yazısının خلیج *Halluh* yâni *Çarluğ* ismiyle eden bâzı garp âlimleri bu hususta arasına yanlışlıklara düşmektedirler. Hâlbuki, manzum eserlerde, veznin yardımı sayesinde, böyle bir yanlışlığa imkân yoktur.

mülâhazalardan sonra, Ferruḥî'deki bu küçük kayda dayanarak, XI. asır başlarında Gazneliler saraylarında *Kay* kabilesine mensup kölelerin mevcut olduğunu kat'î surette söyleyebiliriz.

II. Bunu te'yit edecek ikinci bir delili, yine Gazneliler devrinin tanınmış tarihçisi Abûl-Faẓl Beyhaḫtî'nin meşhur eserinde buluyoruz: o, bir münasebetle, Gazneli Mahmud'un sarayındaki köleler arasında *Kay Oğlan* adını taşıyan bir kölenin bulunduğunu zikretmektedir¹:

چندتن از غلامان سرای امیر محمود چون قای اغلان ...

Burada bahsedilen kölenin, *Kay* kabilesine mensup olduğu için bu adı alması, akla gelen ilk ihtimâldir; ve bunun aksini iddia için de ortada hiçbir kuvvetli sebep yoktur. Ferruḥî'nin biraz evvel zikrettiğimiz beyti sayesinde, bu devirlerde Gazneliler saraylarında *Kay* kabilesinden kölelerin mevcudiyetini kat'î olarak öğrendikten sonra, adı geçen bu *Kay Oğlan*'ın onlardan biri olduğunu kolayca kabûl edebiliriz. İşte böylece, hemen hemen aynı devre ait olan bu iki şehâdet, birbirini tasdik etmiş ve kuvvetlendirmiş oluyor. Bundan sonra, büyük âlim al-Bîrûnî'nin, bu kabîle hakkındaki malûmatını, sadece şu veya bu vasıta ile elde etmiş değil, doğrudan doğruya, Gazne sarayındaki *Kay* köleleriyle olan şahsî temasları sayesinde edinmiş -hiç olmazsa tamamlamış- olduğunu söylemek, şüphesiz, daha akla yakındır².

¹ *Târîh-i Beyhaḫtî*, Nefîsî neşri, S. 146.

² *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri* adlı mekalemde, al-Bîrûnî'nin *Kay*'lar hakkındaki malûmatını nereden aldığı tahlil ederken (S. 263) verdiğim îzahatı, şimdi bu suretle düzeltmek ve tamamlamak iycap ediyor. O mekaleyi yazdığım sırada, daha Gazneli Mahmud'un sarayına *K'i-tan* elçisinin geldiği zaman, hattâ daha evvel, Gazneli saraylarında *Kay* zümresine mensup kölelerin bulunduğunu gösteren bu yeni vesikalar meydana çıkmamıştı. (417 h.-1026 m.) deki bu sefaretle hakkında *Gardizi*'de pek az malûmat bulunduğu ve umumiyetle islâm kaynaklarının bu hususta bir şey bildirmedikleri malûmdur. Minûçihri ve Ferruḥî gibi şairlerde خاتخان *Hita-Han* yani K'ı-tan'lar Han'ı adı geçer. Bu sonuncu şairin Mahmud namına yazılmış tarihî bakımdan çok mühim bir kasidesinde, bu Han'ın Mahmud ile dostluk münasebetleri kurmak istediği, hattâ *Karahanlı* hükümdarı Kadır Han nasıl Mahmud ile mülâkat etmişse onun da aynı arzuda bulunduğu tasrih edilmektedir; lâkin «bunların dostluğuna güvenilemeyeceği, bunu sırf korkularından yaptıkları, ve hükümdarın bunu herkesten iyi bildiği» de ifade edilmektedir; şair, yine burada, *Karahanlılar*'a karşı kazanılan zaferleri hatırlattıktan sonra, «boş ve fakir çöllere

III. XI. asrın ilk yarısına ait olan bu mühim vesîkalarından sonra, *Ḳay*'lar hakkında diğer ehemmiyetli bir fıkraya, Ziyârî hâne-dânına mensup Emîr Keykâvûs B. İskender'in 475 h. yılında tamamlamış olduğu *Ḳâbûs-Nâme* adlı meşhur eserinde tesadüf ediyoruz¹. Yalnız İran edebiyatında değil, XV. asırdanberi yapılan

den ibaret olan *Ḳaraḫanlı* memleketlerinin - yâni *Ceyhun - ötesi*'nin - zaptına heves etmemesini hükümdara tavsiye etmekte, «buradan alınacak on yıllık haracın *Rûyân*'da yeni keşfedilen altın madenlerinden bir haftada çıkarılacak servete tekabül etmeyeceğini, ve büyük gaznevî emîrlerinin Türkistan hanları'ndan daha zengin olduklarını» söylemektedir (S. 256-260):

همی خواهده که آید چون قدرخان نزد تومهمان
خداوندا جهاندارا زخانان دوستی نماید
که بی رسمندوی قولند و بدعهدند و بدیمان
که خودبه دانی ازهرکس رسوم و عادت ایشان
بدان کان چیست ایشانرا مخالفدان و دشمن خوان
اکر ازیم باتودوستی جویند و نزدیکی

Şairin burada bahsettiği hâdise, *Tabâ'i' al-Hayavân*'da zikredilen sefarettir hâdisesi olmalıdır. Yine aynı şairin Mohammed b. Mahmud'a takdim ettiği diğer bir kasidedeki şu beyit de bnu iyma etmiş olmalıdır (S. 124):

بسوی غزنین با مال کران حمل کنند
بشۇ خان ختا باشۇ خان تتر

Minûçihri, K'ı-tan hükümdarına *Fagfûr - Allah'ın oğlu mânasına* olan *Baga-Putra* (yahut: *Bag-Pur*)nın islâm kaynaklarındaki şekli - ünvanını vermektedir (*Divân*, S. 111).

¹ Eski İran nesrinin en güzel örneklerinden biri sayılan bu ahlâk ve siyaset kitabının müellifi Emîr 'Unşur al-Ma'âlî Keykâvûs b. İskender b. Ḳâbûs b. Vaşmgîr, eski bir İran sülâlesi olan *Ziyârî*'lere mensup bir prenştir. X-XI. asırlarda, hâkimiyetlerini bâzı zamanlar Hazar deniziyle Ḳorâsân, Hemedan ve İsfahân arasındaki sâhalara kadar genişletmiş olan bu hânedân, Gazneliler devrinde bir *tâbi' devlet* sıfatıyla yaşayabilmişse de, Selçuklular imparatorluğu'nun kuruluşuyla, ortadan kalkmıştır. XI. asrın içtimâî tarihini, fikrî ve ahlâkî telakkîlerini anlamak için emsalsiz bir kaynak olan *Ḳâbûs-Nâme*'nin asıl ismi, metindeki bir kayda göre, Galiba *Naşihat-Nâme*'dir. Müellifin, bu kitabı, oğlu *Geylanşah*'a nasihat maksadıyla yazmış olması da, bu ihtimâlî azçok te'yit ediyor. XII. asırdanberi İran'ın birçok müellifleri ve şairleri, bu eserden oldukça geniş nakillerde ve ictibaslarda bulunmuşlardır. Galiba XIII. asırda Anadolu Selçukluları zamanında yapılmış bir tercümesi bulunan bu eserin, XV. asır başlarında *Mercimek Ahmed*, XVIII. asırda ise *Nazmîzâde* taraflarından yapılan - henüz yazma halinde - türkçe tercümelerinden başka, XIX. asır sonlarında 'Abd al-Ḳayyûm Nâşîrî tarafından Kazan'da bastırılmış tatarca bir tercümesi de mevcuttur. İran ve Hindistan'da yedi defa bastırılmış olan farsca metin, son defa 1312 hicrî - şemsî'de Sa'îd Nefîsî tarafından - 750 H. tarihli eski bir yazmaya dayanılarak - kıymetli bir mukaddime, şerhler ve indeks ile birlikte neşredilmiştir. Eserin 1285 de *Melik al-Su'arâ Hidâyet* (Rıza-Ḳulî Ḳan) tarafından Tahran'da yapılan ilk neşri, A. Querry tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir: *Le Cabous Nâme*, Paris 1886.

miş muhtelif türkçe tercümeleri sayesinde türk edebiyatında da çok meşhur olan bu eserin, İran'ın genç ve değerli âlimlerinden Sa^cîd Nefîsî'nin mukaddime ve hâşiyeleriyle birlikte 1312 hicrî-şemsî'de Tahran'da neşredilen son tab'ında, muhtelif cinslere mensup kölelerin maddî ve mânevî karakterleri hakkında malûmat verilirken *Kay*'lardan da bahsediliyor (Bab XXIII, S. 80):

بدانك ترك نه يك جنس است؛ و هر جنس را طبعی و كوهرى ديكرست؛ و از جمله ايشان از همه بدخوتر قپچاق و غز بود؛ و از همه خوش تر و بعشرت فرمان بر دار تر ختنى و خلخى و تبتى بود؛ و از همه شجاع تر و دليرتر قاي بود و تاتارى و يغمائى و چكلى .

Çok eski ve tanınmış mahallî bir hânedâna mensup olup bir müddet Gazneliler sarayında Sultan Mevdûd'un nedîmi sıfatıyla bulunan ve onunla Hind seferlerine iştirâk eden, bir müddet Bağdad sarayında yaşayup hattâ half-e al-*Qâ'im bi-Amr'il-lâh* (1031-1075) ile birlikte hacca giden, bir zamanlar *Arrân*'da *Şeddâdiler* sarayında yaşayan, hülâşa, geniş bir kültüre ve büyük bir hayat tecrübesine malik olan bu müellifin, muhtelif türk şubelerine mensup kölelerin psikolojisi hakkında verdiği bu malûmat, her bakımdan, çok dikkate lâyıktır: ona göre, Türkler arasında en haşin ve fena huylu olanlar *Kıpçak*'lar ve *Guz*'lardır; en yumuşak ve tatlı huylu ve işret meclislerinde hizmete elverişli olanlar *Hotan* ve *Tibet*'liler ile *Halluh* (*Karluğ*) lardır; en kahraraman ve cesaretli olanlar ise *Kay*'lar, *Tatar*'lar, *Yağma*'lar, *Çigil*'lerdir¹.

¹ Yukarıya farsca metnini naklederek ona göre tercümesini verdiğimiz bu parça, *Hidâyet* neşrinde bundan biraz farklıdır. Bilhassa kabîle isimleri hususundaki bâzı farklardan dolayı, bu metni de buraya naklederek, bu farkları göstermeyi ve bu husustaki fikirlerimizi söylemeyi lüzumlu gördük:

بدانك ترك نه جنس است؛ و هر جنسى را طبعى و كوهرى ديكر است. از جمله ايشان از همه بدخوتر خفچاق و غز بود؛ و از همه خوش خوى تر و بعشرت و فرمانبردار تر ختنى و خلخى و تحشى (?) و تبتى؛ و از همه سست تر و كاملتر چكلى؛ و از همه دليرتر و شجاع تر رومى (?) بود؛ و از همه بلاکش تر و رنجورتر و سازنده تر چيات (?) و تاتارى بود و يغما.

Sa^cîd Nefîsî neşri ile karşılaştırılınca, daha bozuk ve herhâlde daha yeni bir nüshaya dayandığı anlaşılan bu *Hidâyet* neşrindeki *تحشى* kelimesi ile, yukarıda *Ferru hî'nin* kasidesinde *Kay* ile birlikte zikredildiğini gördüğümüz *Naşabî* kelimesi arasındaki şekil benzerliği derhâl göze çarpmıyor; ve bunun da, yukarıda (S.423) izah ettiğimiz veçhile, *Ferru hî'*de de olduğu gibi, *Naşabî* değil, fakat - «*Tuhsi*'lere mensup» mânâsına - *Tuhsi* okunması belki daha doğru olacağı anlaşılıyor. Yine buradaki *Rûmî'nin* herhâlde bir nüsha veya okuyuş yanlışlığından ileri geldiği muhakkaktır. Türk köleleri arasında *Rûmî* yâni -kelimenin o devirdeki mânâsıyla- Anadolu'lu hıristiyanların sayılmıyacağı

“Türkler’in bir cins olmayıp, ayrı karakterlere malik türk cinsleri bulunduğunu,, söyleyen iranlı müellifin bu ifadesi, Türk ismi altında, muhtelif türk şübelerinden başka, “Moğol”ları, *Hotan*’lıları, *Tibet*’lileri,, de kasdettiğini anlatmaktadır. Bâzı Ortaçağ müslüman müellifleri tarafından, Türk kelimesinin, “asıl Türk’lerden ve Moğol’lardan başka, Tibet’lileri, hattâ bir kısım Slav’ları ve Fin-ugur kavimlerini de içine alan,, geniş bir mânâda kullanıldığını bildiğimiz için, *Ḳâbûs-Nâme* müellifinin de bunlara uyduğunu görüyoruz. Tarih ve etnoloji bakımlarından bizim için burada en mühim ceheet, XI. asrın ikinci yarısında *İraç* ve *İran* islâm ve türk saraylarında, bütün bu adı geçen Türk zümrelerine mensup kölelerle beraber *Ḳay*’ların da mevcudiyetinin sarıh bir surette ifade edilmiş olması, ve ayrıca, bunların şecaatlerinin tasrih edilmesidir. Bu suretle, XI-XII. asırlarda Gazneliler ve Selçuklular saraylarında yaşayan iranlı şairlerin *Ḳay* kabilesine mensup saray köleleri hakkındaki ifadeleri, artık kat’î bir mahiyet almış oluyor. Ferruḥî ve Beyhaḳ’ın XI. asrın ilk on yıllarına ait şehadetlerinden sonra, müellifimizin XI. asrın ikinci yarısına ait bu ifadesi, mevzuumuzun aydınlanması hususunda çok mühim bir yardımcıdır. *Ḳâbûs-Nâme* gibi garp ilim dünyasınca da uzun müddettenberi malûm bir kaynaktaki bu parçanın, şimdiye kadar göze çarpmamasına hiç hayret etmemelidir. Ne garip bir tesadüf-dür ki, bu eserin Sa‘îd Nefîsî tarafından yapılan son güzel neşrine ilâve edilen *indeks*’de de, bu kablle ismi, her nedense, unutulmuştur. Biz, bu tetkikimizi doğrudan doğruya bu *indeks* üzerinde yapmak kolaylığının cazibesine kapılmış olsaydık, bu çok mühim kaydı ihmâl etmiş olacaktık.

IV. XI. asrın sonlariyle XII. asrın ilk yıllarında Gazneliler sarayında hâlâ *Ḳay* kabilesine mensup kölelerin bulunduğunu gösteren diğer mühim bir vesîkayı, bu devrin büyük şairi Mes‘ûd Sa‘d Selmân (438-515 h.)’in büyük *Divân*’ında buluyoruz¹. Gaz-

pek tabiidir. Bu metnin sonunda *Tatar* ve *Yagma*’lardan evvel zikredilen جيات şeklindeki bozuk kelimenin de galiba قى *Ḳay* olması lâzım geldiği, Nefîsî neşri ile mukayese edilince, kendiliğinden meydana çıkıyor.

¹ Babası ve dedesi gibi kendisi de bütün hayatında Gazneliler devletinin hizmetinde bulunan ve zaman zaman büyük felâketler yahut büyük saadetler gören bu çok tanınmış şair, Gazneliler devrinin saray ve idare hayatını çok iyi bildiği için, *Divân*’ı, bu devir içtimâî hayatını öğrenmek hususunda birinci

neli ve Selçuklular devirlerine ait bütün dîvânlar gibi o devirlerin iç hayatını aksettiren bu büyük *Dîvân*'da, Gazneliler sülâlesinden Melik Arslan b. Mes'ûd b. İbrâhîm (saltanatı: 509-511 h.) hakkında söylenmiş bir kasîde vardır ki, orada, bu genç hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden saray köleleri (gulâ'm'lar) arasında *Yagma*, *Çay*, *Tatar* zümrelerine mensup kölelerin bulunduğu çok sarîh surette ifade ediliyor:¹

چون کوه متین باستواری	چون بادوزان به پیشدستی
باجله یلان کاروزاری	باطع مبارزان برزی
یغمائی و قایی و تئاری	بجییده بکرد رایت او
چانها زیرای جانسپاری	درطاعت بسته برمیانها
ای رخ توفیح را یساری	ای تیغ توملك را ییغی

Dîvân'ın Reşîd Yâsimî tarafından yapılan neşrinde, bu kabîle isimlerini zikreden mısra 'قایی و تئاری' şeklinde yazılmışsa da, bunun sadece bir yanlışlık eseri olduğu, ve buraradaki قایی *Kalî* kelimesinin قایی *Çayî* olacağı muhakkaktır. Türk kabîle isimleri hakkında kâfi bilgisi olmayan nâşirin bu kelimeyi anlamadığı, cildin sonuna ilâve ettiği has isimler *indeks*'inde bunu yine aynı şekilde yâni قایی *Kalî* şeklinde yazmasından da istidlâl olunabilir. Bu mısra'daki *Yagmaî* kelimesi nasıl "Yagma kabîlesine mensup,, *Taturî* kelimesi "Tatar kabîlesine mensup,, mânâsına geliyorsa, *Çayî* kelimesi de "Çay kabîlesine mensup,, mânâsına kullanılmaktadır; yâni, bu has isimlerin sonundaki ی (î), bir nisbet edatından başka bir şey değildir.

derecede mühim bir tarihî kaynak sayılabilir. 736 büyük sahifeden mürekkep olan bu mühim dîvân, İran'ın değerli genç ediplerinden Reşîd Yâsimî tarafından 66 sahifelik güzel bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir (*Dîvân-ı Mes'ûd Sa'd Selmân*, Tahran 1318). Her ne kadar tenkidli bir neşir değilse de oldukça itimada lâyık olan bu basımın sonuna nâşir tarafından ilâve edilen *has isimler cedveli*, tarihî araştırmaları kolaylaştıracak bir mahiyettedir.

¹ *Dîvân*, S. 528. Yine bu şairin bir kasîdesine göre 509 şevvalinin altıncı günü Gazneliler tahtına geçtiği anlaşılan (S. 317) Melik Arslan b. Mes'ûd III., 477 de doğmuştur. Tarihî kaynaklar, bunun kardeşi ve halefi Behramşah'ın Selçuklular imparatoru Melikşah'ın kızından doğduğu hâlde, Arslan'ın başka anadan olduğunu tasrih ederlerse de, şairimizin iki manzûmesinde, bunun annesinin de Dâvûd-ı Selçûkî neslinden olduğu kat'î serette anlatılmaktadır (S.113,611). Sultan Sane'a'nın bu hükümdara karşı Behramşah'ı himaye

XI-XII. asırlardaki sair acem şairleri gibi, türk güzellerinden, saray kölelerinden, Gazneli ordularındaki Türkler'in ehemmiyetinden uzun uzun bahseden Mes'ûd'un *Divân*'ında, türk kabile adları hakkında hemen hiçbirşey bulunmadığı gibi, yukarıya naklettiğimiz mısra'ından başka "saray kölelerinin hangi türk zümrelerine mensup olduğunu anlatan,, bir parçası da mevcut değildir ; *Divân*'da sadece *Kırgız, Tibet, Sakşîn* adları, memleket ismi olarak, geçer. İşte bu bakımdan da, şairimizin, "Melik Arslan'ın bayrağı altında *Yagma, Kay, Tatar* zümrelerine mensup fedakâr ve cengâver kölelerin toplanmış olduğu,, hakkındaki ifadesi, tamamıyla tarihî bir *réalité*'yi aksettirmiş oluyor. Bu manzûmenin dikkate çok lâayık olan bir noktası da, *Kay* kabile isminin, burada, tıpkı *Ķâbûs-Nâme*'de olduğu gibi, *Tatar*'lar ve *Yagma*'larla beraber zikredilmesi, ve bunlara mensup olan kölelerin şecaat ve cesaretleri hakkında yine aynı kaynaktan verilen malûmat ile tamamıyla tetabuk etmesidir. XII. asırda Selçuklular saraylarındaki *Kay* kâbilesine mensup türk kölelerinden bahseden *Kûşkaki* ile *Râzî*'nin şiirlerinde *Kay*'larla beraber *Yagma* ve *Tatar*'lardan bahsedilmiş olması da herhâlde dikkate lâayıktır : türlü kaynaklar arasındaki bu mütabakatları, sadece bir *tesadüf eseri* olarak izah etmek, bize pek doğru görünmüyor.

* * *

İşte, *Kay*'lar hakkında, bundan bir yıl evvel çıkan *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei mes'eleleri* adlı mekalemizin neşrindenberi elde edebildiğimiz *yeni vesikalar*, şimdilik, bunlardan ibarettir. Geçen yazımızda, *Kay* kâbflesine mensup kölelerin Selçuklular saray ve ordularında mevcudiyeti hakkında, ancak *Avfî*'nin *Lubâb al-Albâb*'ında mevcut XII. asıra ait iki vesikadan istifade ettiğimizi göz önüne alırsak, bu mekalemizde verilen bu yeni malûmatın ehemmiyet ve kıymetini daha iyi anlayabiliriz. Bu yeni vesfkaların, *Kay* mes'eleleri hakkındaki eski bilgilerimize ilâve ettiği ceheetler, kısaca, şunlardır :

ederek nihayet Gazneliler tahtına geçirmesi, belki de böyle bir yanlış telâkkının doğmasına sebep olmuştur. *Melik Arslan*'ın büyük lutuflarını gördüğü, hattâ onun yanında oldukça nüfuzu bulunduğu, bâzı manzûmelerinden açıkça anlaşılın bu ihtiyar şairin, bu hususta yanlış olması imkânsızdır.

1. *Kay* kabilesine mensup köleler, daha XI. asrın başlarında, Gazneliler'in *saray gulâmları* arasında herhâlde mevcuttu. Bunların, daha Maḥmud devrinden evvel yâni Sebük - Teğ'in zamanında da mevcut olduklarını, hattâ, daha önce Sâ mâ n-oğulları zamanında - belki de daha Şaffârîler'de, Tâhirîler'de, Abbâsfler'de - onların saray ve ordularındaki türk köleleri arasında bunların bulunduğunu tahmin etmek, yanlış bir iddia sayılamaz. Demek oluyor ki, hiç olmazsa X. asır sonlarındanberi yâni Gazneliler'in ilk zamanlarından başlayarak, bu kabiley mensup köleler saraylarda mevcuttu.

2. *Kay* kabilesine mensup köleler, yalnız güzellikleriyle değil, şecaat ve cesaretleriyle de şöhrat kazanmışlardı. Gerek edebî metinlerin zımnî şahadetleri, gerek *Ḳâbûs-Nâme*'nin açık ifadesi, bunu pek iyi göstermektedir.

3. Edebî ve tarihî kaynaklarda bunların daima *Tatar*'larla beraber zikredilmeleri, bu iki zümrenin etnik bakımından belki birbirine yakın oldukları tarzında fzah olunabilir.

4. Gazneliler hânedânına mensup prenslerin saray köleleri arasında, XII. asır başlarında bile *Kay*'ların mevcudiyeti bilindikten sonra, bir zamanlar bu devlet üzerinde yüksek hâkimiyetini tanıtmış olan Selçuklu imparatoru Sancar'ın¹ saray köleleri arasında *Kay*'ların mevcut olduğu, daha kolaylıkla anlaşılır. Geçen yazımızda fzah ettiğimiz gibi, Kûşkaki'nin *Horâsân Oğuzları*'nın ısyanı münasebetiyle yazmış olduğu manzûmede adı geçen *Kay*'ların, Sancar'ın saray kölelerine mensup olduğu, bu suretle tekrar te'yid edilmiş oluyor; ve Z. V. Togan'ın bu manzûmeyi tamamiyle ters anlıyarak² kurduğu *hayalî nazariye*'nin çürüklüğü - böyle yeni bir

¹ Sancar'ın, Behramşah'ı himaye ederek Gazneliler tahtına geçirmek hususundaki gayreti, daha ziyade, Melik Arslan'ın «Selçuklular'ın yüksek hâkimiyetini tanımamak» hususunda ısrarından, ve kardeşinin ise, «kendisine yardım edildiği taktirde Sancar'ı metbû tanıyacağını» vaat etmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Hakikaten, Behramşah 512 de Gazneliler tahtına geçtikten sonra, Selçuklular'ın yâni Sancar'ın yüksek hâkimiyetini tanımış, ve bunun alâmeti olmak üzere, sikkeleri üzerine, halifenin isminden sonra onun ismini de bastırmıştır. Gazneliler, yalnız *Hindistan*'daki imparatorluklarında Selçuklu nüfuzundan uzak kaldıkları için, Behramşah'ın buranın başşehri olan *Lâhor*'da bastırduğu sikkeler üzerinde Sancar ismine tesadüf edilmez.

² Daha *Osmanlı imparatorluğu'nun etnik menşei meseleleri* adlı mekalemde (S. 260, not 2), V. Minorsky'nin *Ṭabâ'i' al-Hayavân*'da Türk Kabilelerine, Çin'e,

delile hiç ihtiyaç olmamakla beraber - bir defa daha bütün çıplaklığıyla meydana çıkıyor.

5. Bütün bu yeni vesikalarda *Kay* adının daima bu şekilde geçmesi, bu ismin *Kayığ* = *Kayı* oğuz kabilesinin ismi ile hiçbir münasebeti olmadığına yeni bir delildir.

6. XI. asrın ilk on yıllarında Gazne sarayında bulunan büyük âlim al - Bîrûnî'nin *Kay*'lar hakkında verdiği malûmatı, orada

Hind'e ait olan kısımların şerhli bir tercümesini hazırladığını söylemiştim. Bu eserin daha 1942 de neşredilmiş olduğunu Z. V. Togan'ın yeni bir mekalesinden (*Merû'li Şerefuzzeman'ın Türkler'e dair yazıları*, Do ğ u, Sayı 16-17, Şubat-Mart 1944, S. 10-12) öğrendim. James G. Forlong Fund serisinin XXII. cildi olarak çıkarılan bu eserin ismi şöyledir: *Sharaf al-Zamân al-Marvazî on China, the Turks and India*, ed. by V. Minorsky, London, S. 170+53. Bugünkü harp şartları içinde garp neşriyatını muntazam tâkip etmek imkânı kalmadığı için bu gibi bâzı mühim eserlerden habersiz kaldığımı, yahut, haber alsam bile tedarik edemediğimi teessürle itiraf edeyim. Ancak, Minorsky bu tetkiykin hülâsasını evvelce neşretmiş olduğu cevette, *Tabô'i' al-Hayavân*'da *Kay*'lar hakkında verilmiş olan malûmattan, evvelki mekalemde tamamiyle istifade edilmişti.

Z. V. Togan, bu yeni mekalesinin sonuna ilâve ettiği 10-15 satırlık bir fıkra ile, benim «*Kay* = *Kayı* benzetmesi» hakkındaki uzun tenkiydlere çok tuhaf bir cevap vermek istemiştir. «Kûşkaki'nin şiirini yanlış anladığı» hakkında ileri sürdüğüm bir yığın delillere karşı verilen cevap şudur: «*gûya ben değil de kendisinin doğru anlamış olduğunu zannettiği bir farsca şiir parçasında.*» Bir yığın tarihî ve filolojik delillere dayanılarak yapılmış bir tenkiyde karşı bu yolda cevap vermenin, ilim ve meslek ahlâkı bakımından mahiyetini, her okuyan kolayca takdir edebilir; bütün insanlar gibi ilim adamları da yanılabilirler; ve yanılmamak, benim bildiğime göre, ancak Tanrılara mahustur! Ben, bu son cevabını okuyuncaya kadar Z. V. Togan'ın kendisini «*Yanılmaz*» sandığını bilmiyordum; ve pek tabii bilemezdim de. Hâlbuki, yine bu son cevapta, benim *Kay*'ların «Moğol olduklarını iddia ettiğimi, lâkin bunların Türk olduklarını», yine hiçbir delile ihtiyaç görmiyerek, kat'iyetle söylüyor ki, bu da tamamiyle yanlışır. Çünkü ben *Kay*'ların moğolluğu hakkında hiçbir kat'î iddia ileri sürmüyerek, bunların gerek türklüğü gerek moğolluğu hakkındaki mutaleaların «*aynı mahiyet ve kuvvette birer tahminden ibaret olduğunu*» söylemiştim (S. 258); mekalemin sonunda da, bütün o tetkiyklere elde edilen müsbet neticeleri birer birer hülâsa ederken, bunların moğollukları hakkında hiçbir iddiada bulunmamıştım. Hakikat böyle olduğu hâlde bana böyle bir iddia isnat etmesi, Z. V. Togan'ın bu kadar basit ve sarîh şeylerde bile nasıl aldanabildiğine bir misâl değil midir? İlim ahlâkının ilk prensibi «*Yanılmazlık*» iddiasından tamamiyle uzak kalarak ilmi tenkiydlere memnurlukla karşılamaktır; bizim ilim adamlarımız arasında henüz bu prensibin bile anlaşılmadığını görmek, kafalarda ve ruhlarda henüz Ortaçağ dogmatizminin hâkim olduğuna hazin bir delil sayılmaz mı?

doğrudan doğruya temas ettiği bu kabîleye mensup kölelerden almış bulunduğu, yahut, bu hususta başka vasıtalarından faydalanmış olsa bile, o malûmatı bu suretle de tamamlamağa ve düzeltmeğe muvaffak olduğu, artık emniyetle söylenebilir.

İ L Â V E I.

XI. ASIRDA H^wÂRİZM'DE

GAZNELİLER'İN ASKERİ KİT'ALARI OLARAK

KÜCAT VE CUGRAK KABİLELERİ

Yukarıda (S. 426), XI. asırda Gazneliler imparatorluğu memleketlerinde yaşayan ve *tribal* teşkilâtlarını muhafaza eden bâzı türk kabîlelerinin isimlerini sayarken, H^wârizm'deki *Kücat* (Kücat) ve *Cugrak* kabîlelerinin de adlarını zikretmiştim. Orada adı geçen diğer kabîleler hakkında, meselâ V. Minorsky, W. Barthold gibi müsteşriklerin eserlerinde az çok malûmata tesadüf olduğu hâlde, *Cugrak* ve *Kücat*'lar hakkında hattâ en ufak bir kayda bile rast gelinemez. Türk etnolojisi hakkındaki tarihî tetkiklerin henüz yeni başlamış bulunduğu bu sıralarda, adı geçen bu iki kabîle hususunda türkoloji sâhasındaki bu boşluğu doldurmak için, bunlar hakkındaki bilgilerimizin bu mekaleye ilâvesini faydalı gördük. İster istemez çok eksik olan bu *ilk tecrübe*'nin, bundan sonra, ele geçeceğini umduğumuz yeni malzeme sayesinde, yavaş yavaş tamamlanıp düzeltileceği pek tabiidir.

Mahmud Kâşgarî, XI. asrın ikinci yarısında yazdığı eserinde, H^wârizm'de oturan bir türk kabîlesi olarak, *Kücat* (Kücat)'lardan bahseder ise de¹, başkaca hiçbir malûmat vermez. Faḥreddin Mübârekşâh, XIII. asır başlarına ait olan küçük tarihinde, sair birtakım türk kabîleleriyle birlikte, bunların da ismini zikreder². *Cugrak*'lara gelince, bu gibi coğrafi ve edebî kaynaklarda bunların adına bile raslanmaz. Eğer, Gazneliler devrinin meşhur tarihçisi Beyhâkî'nin eserinde mevcut çok mühim bâzı kayıtlar

¹ *Dîvân-ü lugat-it-türk*, I., S. 298.

² *Ta'rih-i Fakhru'd-dîn Mubârekshâh*, London, 1927, S. 47, XIII.

olmasaydı, bu iki türk kabilesi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmeyecektik. Şimdiye kadar eski türk tarih ve etnolojisi ile uğraşan müsteşriklar tarafından, her nedense, tamamiyle ihmâl edilen bu kayıtları burada kısaca bildirelim ¹.

Beyhaķî, *H^wârizm* de, kendi reislerinin maiyyetinde yaşamakla beraber, *H^wârizmşahlar*'ın - yâni, Gazneliler imparatorluğu'nun buradaki yarı mustakil umumî valilerinin - emri altında hususî bir askerî kıt'a teşkil eden üç kabileden bahseder: *Cugraķ*'lar, *Kücat*'lar, *Ķıpçaķ*'lar. 421 H. yılına ait olan bu ilk kayıttan sonra, bir defa daha *Ķıpçaķlar*'ın adı geçer ². Diğer kayıtlara gelince, bunlar 423 H. yılına ait olup, burada da yalnız bir defa *Cugraķ* adı geçer; ve umumiyetle, sadece *Kücat*'lardan bahsolunur ³. Buna göre, *H^wârizm*'deki bu türk kabileleri arasında, *Kücat*'ların diğerlerinden sayıca daha üstün olup, siyasî bakımdan da daha mühim bir röl oynadıklarına hüküm olunabilir ki, Mahmud Kâşgarî'nin, bundan epeyce yıllar sonra, *H^wârizm*'de yaşayan bir türk kabilesi olarak sadece bunların adını zikretmesi de bu ihtimâlî kuvvetlendirir. Diğer taraftan, Beyhaķî'nin 423 H. de burada geçen bâzı ehemmiyetli hâdiselerden bahsederken zikrettiği Muncuk adlı kabile reisinin "*Kücat*'ların reisi,, olması da bunu daha ziyade te'yit eder ⁴.

¹ Tenkidyılı ve muntazam indeksli basımları olmayan kaynaklarda türk kabileleri hakkında mevcut kayıtlar, kimsenin gözüne çarpmamaktadır. Beyhaķî'nin tam bir tercümesi mevcut değildir. Esasen pek inanılmaya lâıyk olmayan ve zaten iyi te'sis edilmemiş metinlere dayanılarak yapılan bu gibi tercümelelerde ise, kabile isimleri çok defa yanlış olarak yazılmaktadır. Bütün bu gibi tercümelelerde ara sıra ne mühim hattâ ne umulmaz yanlışlıklar bulunduğunu, türlü vesiyeler ile, göstermiştim.

² *Târîh-i Beyhaķî*, Nefisî neşri, S. 88; 683.

³ *Aynı eser*, S. 387 de: از حشم کجات و جغرات. Başka yerlerde, yalnız *Kücat*'ların adı geçer: S. 379, 383, 401. Son olarak, 425 H. de, babası Altuntaş'dan sonra *H^wârizmşah* olan ve Sultan Mes'ûd'a karşı düşmanca bir vaziyet almış bulunan Hârûn ile, Gazneliler'in Cend Emiri Şahmelik arasında geçen hâdiseler esnasında, *Kücat*, *Cugraķ* ve *Ķıpçaķ*'lardan mürekkep mühim bir kuvvetin Hârûn'un yardımına geldiği zikredilir (*Târîh-i Beyhaķî*, Tahran, taş basması, 1307, S. 683).

⁴ *Aynı eser*, S. 383: قائد منجوق، سالار کجاتان. Daha müslümanlıktan evvelki türk isimleri arasında da bu ada rastlanır. Eski Türkler'de, kahramanların atlarının boynuna takılan ve şüphesiz sihrî bir te'siri olduğuna inanılan «kıymetli taş, aslân tırnağı, muska, v. s. gibi» şeylerden mürekkep alâmete *muncuk* veya *moncuk*

Ancak, Beyhaķî'de bu kabîleler ile alâkalı hâdiselerin küçük bir hülâsasını vermeden evvel, çok ehemmiyetli bir nokta üzerinde durmak mecburiyeti vardır: *Cugraķ* ismi, Beyhaķî'ye ait tarihin muhtelif basımlarında - ve tabii onlara esas olan yazmalarda - bâzan bu şekilde, bâzan da *Cugrat* şeklinde geçmektedir. Hattâ, mevcut basımların en sonuncusu ve şüphesiz en iyisi olan Sa'îd Nefîsî neşrinde, bu kabîle adına, bir yerde *Cugraķ* جنراق , diğer bir yerde de *Cugrat* جنرات şekillerinde tesadüf olunmaktadır¹. Biz bu ilk şekli neden tercih ettiğimizi biraz aşağıda izah edeceğimiz için, şimdi, Beyhaķî'nin bu kabîle isimlerini ne gibi hâdiseler münasebetiyle zikrettiğini kısaca anlatalım.

* * *

Gazneli Mahmud'un ölümünden sonra, kardeşi Mohammed'i mağlup ederek tahta geçen Sultan Mes'ûd'un, babasının devrinden kalan eski ve nüfuzlu devlet adamlarına karşı iyi niyetler beslemediği, daha ilk günlerdenberi, hissediliyordu. Onun şehzadelîği zamanındanberi yanında bulunan eski emniyetli adamları, her türlü telkinlere kapılmağa çok müstait olan bu saf tabiatlı hükümdarı, "eski ricâlin ve kumandanların kendisini istemediklerine ve ilk fırsatta kardeşi lehinde harekete geçeceklerine „ kolaylıkla inandırıyorlardı. Bu iddiada azçok bir hakikat hissesi olduğu inkâr edilemez. Lâkin, Mes'ûd'un adamlarını bu türlü telkinlerde bulunmağa sevkeden âmil, şahsî ihtiraslar'dan başka birşey değildi: büyük nüfuza ve servete malik olan bu eski ricâli - o zamanki tâbir ile *Mahmûdiyân* yâni "Mahmud devri adamları,, nı ortadan kaldırmadan, devlet idaresini ellerine alarak büyük nüfuz ve servet kazanmak kabil olmayacaktı. Babasının son zamanlarında fena muamelelere mâruz kalan ve *veliahdlik*'ten mahrum edilen

- kelimenin bugünkü şekliyle *boncuk* - derlerdi. Bu âdetin XI. asırda müslüman Türkler arasında da devam ettiği, Mahmud Kâşgari'nin ifadesinden anlaşılıyor (Besim Atalay, *Divân-ü lugat-it-türk Dizini*, 1943, S. 413). Daha Firdevsî'den başlayarak bütün İran şairlerinde tesadüf edilen منجوق *muncuk* kelimesi, onlar tarafından bayrak, perçem mânâsında kullanılmıştır (fazla tafsilât için, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğum *Bayrak* maddesine bakınız).

¹ *Târîh-i Beyhaķî*, S. 88: *Cugraķ*; S. 387: *Cugrat*. Görülüyor ki bu ismin nasıl okunacağı hakkında nâşirin sarîh bir fikri yoktur.

Sultan Mes'ûd, bu ricâlden bâzılarına karşı şiddetli bir kin ve gazep beslemekte belki de mâzur idi. O zamanki tâbir ile *Mes'ûdiyân* yâni Mes'ûd'un adamları, hükümdarın bu hislerini kendi menfaatleri namına istismara çalışıyorlardı. Ancak, imparatorluğun iç ve dış vaziyeti henüz müşkül ve şüpheli bir durumda iken, birçok taraftarlara ve büyük maddî kuvvetlere malik olan eski ricâli kuşkulandırarak ısyana mecbur etmek, yalnız dahilî sarsıntıları değil, haricî ihtilâtları da mucip olabilirdi. Bunu, yavaş yavaş ve birer birer yapmak, fırsatlar kollamak lâzımdı.

İşte, *Gazneliler* imparatorluğu'nun en nüfuzlu ve kudretli ricâlinden olan ihtiyar ve tecrübeli *H'wârizmşah Altuntaş*, ordusuyla beraber *Gazne*'ye doğru ilerleyen yeni hükümdarın yanına geldikten sonra, vaziyeti derhâl anladı. Mes'ûd'un gösterdiği büyük hürmetlere ve iltifatlara rağmen, kendisini nasıl bir âkıbetin beklediğini açıkça gördü. Gerçi onun sadâkatinden şüphe etmek için ortada hiçbir sebep yoktu; lâkin, yeni hükümdarın adamları, bu hususta da Mes'ûd'u kolayca kandırabilirdi. Bu zeki ve tecrübeli türk kumandanı, genç hükümdar ile beraber *Fâriyâb*'a geldiği sırada, birdenbire, hiç kimseye haber vermeksizin, maiyetindeki adamlarıyla *H'wârizm* yolunu tuttu. Mes'ûd bu hâdiseyi haber aldığı zaman, iş işten geçmiş, onu ele geçirmek imkânı kalmamıştı. O, bu hareket tarzını meşrû göstermek için, hükümdar'ın evvelce "*Fâriyâb*'a geldikten sonra *H'wârizm*'e dönmesi hakkında,, kendisine emir verdiğini, ve bundan başka da, kendisinin bulunmamasından istifade eden *Kıpçak*, *Cugrak*, *Kücat* kabîlelerinin bir ısyan hareketi hazırladıklarına dair *H'wârizm*'deki vekili *H'wâce Ahamed Abd-üş-Şamed*'den acele bir mektup aldığını bildirdi. Hükümdarın, evvelce, onun şüphelerini gidermek için, kendisine böyle bir şey söylediği doğru idi; lâkin, bu ısyan teşebbüsü hakkındaki haberin ve mektubun aslı varmı idi? Bunu bilmeğe imkân yoktur. Fakat her ne olursa olsun, *Beyhaķî*'nin bu ifadesinden kat'iyetle anlaşılan birşey varsa, o da, *H'wârizm*'de bu türk kabîlelerinin mevcudiyeti, ve bunların, böyle bir ısyan teşebbüsünde bulunabilecek bir ehemmiyet ve kudrette olmalarıdır. İşte *Gazneliler* devrinde *H'wârizm*'de bu türk kabîleleri'nin mevcudiyeti hakkında elimizdeki ilk kayıt budur.

Sultan Mes'ûd, daha babası zamanında büyük nüfuz ve servet kazanmış bâzı devlet adamlarını ve bâzı ordu kumandanlarını, ilk

plânına göre, birer birer ortadan kaldırdıktan sonra, Altuntaş mes'alesiyle de meşğul olmak zamanı geldiğine karar verdi; ve kendisinin en yakın adamlarından olup, imparatorluğun *vezirlik*'ten sonra en büyük mevki olan *‘ârîz*'lik vazifesinde¹ bulunan - Mahmud devri mağdurlarından - Abû Sahl Zûzenî'nin teşviki ile bir plân tasarladı: doğrudan doğruya hükümdarın el yazısı ile *H^wârizm*'deki *Kücat*'ların reisi Muncuğ'a bir mektup yazılıp gönderildi ki, burada "münasip bir fırsat kollanarak Altuntaş'ın ve adamlarının ortadan kaldırılması,, emrediliyor, ve mükâfat olarak kendisine *h^wârizmşahlık* verileceği de ihsas olunuyordu. O sırada *H^wârizm*'de, doğrudan doğruya merkezî idare'ye bağlı üç bin kişilik bir askerî kuvvet bulunuyordu ki, bunlar, Muncuğ maiyetindeki kabîle kuvvetleriyle birleşince, Altuntaş'ın şahsına bağlı askerî kuvvete karşı koyabilecek bir vaziyette idiler².

Merkezî idare teşkilâtının yâni *vezîr*'in bile haberi olmadan gizlice sarayda hazırlanan bu tehlikeli plân, Beyhâkî'nin uzun uzun anlattığı veçhile, iflâs etti: Mes'ûd'un yakın adamları arasındaki şahsî düşmanlıklar neticesinde, iş meydana çıktı. Vaziyeti derhâl anlayan zeki ve tecrübeli Altuntaş ile veziri Abdü-Şamed, hiçbir gürültüye meydan verdirmeden, Muncuğ'u ortadan kaldırdılar; ve hükümdarın el yazısı ile yazılmış mektubu elde ettiler. Gizli casus teşkilâtı vasıtasıyla bu vaziyeti haber alan Mes'ûd ve merkezî idare, büyük bir telâş içinde kaldılar: Altuntaş, *Mâverâünnehir*'de fırsat gözetüp duran Karağanlılar'la birleşip ısyan ettiği takdirde, bu, iç durumu hâlâ sağlamlaşmamış olan imparatorluk için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi. Lâkin, bir taraftan *H^wârizmşah*'ın temkin ve dirayeti ve velîfmeti Mahmud'a karşı beslediği sadâkat ve vatanperverliği, diğer taraftan Gaznelî divânı'nın başında bulunan vezîrin mahirane idaresi sayesinde, vaziyet düzeltilebildi; ve bu işin bütün mes'uliyeti Abû Sahl'e

¹ *‘Arz* ve *‘Arîz* ıstılahının mahiyeti ve mânâsı hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrinde çıkmış olan şu mekalemize bakınız: *‘Arz*. Muhtelif islâm ve türk devletlerinde bu teşkilâtın mahiyeti ve tarihî tekâmülü hakkında, ayrıca bir tetkik neşir edeceğim. *Gazneliler*'de *‘Arz Divânı* hakkında şu eserde verilen malûmat çok sathidir: M. Nâzım, *The Life and Times of Sulţân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, S. 137-138.

² *Târih-i Beyhâkî*, S. 379. Bu askerî kumandanlardan her biri hakkında *hâşam-dâr* tâbiri de kullanılmaktadır.

yükletilerek azil ve nefi olundu. Beyhaķı, tarihinde, bu mes'ele hakkında uzun uzun fzahat verirken, *H^wârizm*'de *Cugraķ* 'ların bulunduğunu bir defa daha tekrar etmektedir¹.

*
*
*

İşte, XI. asır başlarında *H^wârizm* sâhasında *Kıpçak*, *Cugraķ*, *Kücat* türk kabilelerinin mevcudiyeti hakkındaki ilk haber, bizim bildiğimize göre, Beyhaķı'nın bu kayıtlarından ibarettir. Bundan çıkarılabilecek neticeler ise, başlıca şunlardır:

I. Yukarıda zikredilen 421-425 H. yıllarından evvel, yâni daha Gazneli Mahmud'un saltanatı ve Altuntaş'ın *h^wârizm-şahlık*'ı esnasında, *H^wârizm* sâhasında bu üç türk kabilesine mensup askerî bir kuvvet bulunuyordu.

II. Bunların başında, *ķâ'id* ünvanı ile², *Kücat*'ların reisi Muncuķ'un bulunması, kemiyet bakımından, ve onun neticesi olarak

¹ Aynı eser, S. 378-401.

² *Beyhaķı Târihi*'nde Muncuķ'dan bahis edilirken, hemen daima bu unvan kullanılır. Bu gibi askerî âmirler hakkında yine aynı eserde *sâlâr*, *muķad-dem*, *serheng*, *haşam-dâr* gibi tâbirler kullanıldığı hâlde, Muncuķ'un daha çok *ķâ'id* diye zikredilmesi, bunun resmî bir unvan olduğunu anlatmaktadır.

Umumiyetle «sevk ve idare eden» mefhumunu ifade eyliyen *ķâ'id* kelimesi, bilhassa «askerî şef» mânâsında, arap memleketlerinde çok eskidenberi kullanılan bir kelimedir ki, bugün bile Magrib sâhasında ve bilhassa Fas'da idarî bir tâbir olarak hâlâ kullanılır (tafsilât için: *Encyclopédie de l'İslâm*'da G. Kamppffmeyer tarafından yazılmış olan bu maddeye bakınız). Emevîler devrinde askerî teşkilâtta kullanılan ve daha sonra Âbbâsîler zamanında da ilk önce yüz kişilik sonra da bin kişilik bir askerî kıt'anın âmirine verilen bu unvanın (Circi Zeydân, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, türkçe tercümesi, C. I. S. 154), Endülüs Emevîleri zamanında da — Abd-ür-Rahmân III. devrinde — aynı mânâda kullanıldığını biliyoruz (*E. Lévi-Provençal, L'Espagne musulmane au X^{em}. siècle*, Paris. 1932, S. 141). İran ve türk an'anelerinin te'siri altında, Şark İslâm memleketlerinde bu tâbirin pek yayılmadığı görülüyor. Yalnız, Beyhaķı'nın yukarıda zikredilen ifadesinden, bu kelimenin Gazneliler devrinde, «askerî bir kuvvet sıfatıyla merkezî idarenin hizmetinde bulunan» kabile reislerine verildiğini öğreniyoruz. Bir zamanlar arapçayı divânlarında «resmî devlet dili» olarak kullanan Gazneliler'in idare tâbirleri arasında bu kelimenin bulunması, pek tabiidir. Bu devletin askerî kuvvetleri arasında İran'da yaşayan bâzı kuvvetli Arap kabîleri de mevcut olduğu cehtle, bunların reislerine verilen *ķâ'id* ünvanının, aynı askerî hizmetlerde bulunan Türk kabîleleri'nin reislerine de teşmil edilmiş olduğu görülüyor. Bununla beraber, gerek *Beyhaķı*' den gerek sair muasır

idarî ve siyast bakımlardan, bu kabîlenin diğ er iki kabîleden şüphesiz daha ehemmiyetli olduğunu gösterebilir. Yukarıda söylediğimiz gibi, Mahmud Kâşgarî'nin, diğ erlerinden değ il de yalnız *Kücat*'lardan bahis etmesi de, bunu azç ok te'yit etmektedir.

III. Bu kuvvetin başında bulunan Muncuğ, Gazneliler devletinin, askerî mahiyette, mühim bir me'muru sayılıyordu; ve maiyetinde, idarî ve malî işlere ve muhaberelelere bakan bir *kâtib*'i - veya kâtipleri - vardı. Bu *ka'id* yâni askerî âmir, *Hwârizm*'deki sair büyük idare âmirleri ve kumandanlar gibi, her cuma günü *Hwârizmşah*'ın vezirini ziyaret eyleyerek kendisine ait işler hakkında onunla görüşür, tâlimat alır, ve *Hwârizmşah* tarafından tertip edilen bütün merasime iştirak ederdi. Sultan Mes'ûd'un, Altuntaş'ın yerine bu büyük vazifeyi ona vâdetmesi, yalnız idare silsilesindeki mevkiinin yüksekliğine değ il, maddî kudretine ve servetine de bir delil olarak telâkkıy olunabilir.

IV. Bu kabîlelerin, bâzı ıkkâlar (*dotation foncière*) ve birtakım vergi muafiyetleri (*immunité*) mukabilinde, imparatorluğun askerî hizmetinde kullanıldıkları, kolayca tahmin edilebilir. Çoluk ve çocuklarıyla, hayvan sürüleriyle, *Hwârizm* sâhasında kendilerine verilmiş muayyen yaylâk ve kışlaklarda yaşayan bu kabîleler, harp zamanında, *Hwârizmşah* ordusuna katılıyorlardı. Bir taraftan bozkırlardaki göçebe türk kabîlelerinin mütamadı akın-

kaynaklardan, bu tâbirin tam bir müradifi olarak, daha ziyade *serheng*, *sâlâr* v.s. gibi ıstılâhların kullanıldığını öğreniyoruz. Netekim Beyhâkî, *ka'id* unvanıyla zikrettiği Muncuğ hakkında *sâlâr* kelimesini de kullanmaktadır. Bâzı türk ve arap kabîleleri gibi «reislerinin isimlerini kabîle ismi olarak alan» bâzı kürt kabîleleri arasında, bugün bile, *Ka'id Rahmet* adında bir kabîlenin mevcudiyeti, bu unvanın kabîle reislerine verildiğini göstermek bakımından, dikkate lâyıktır (Mes'ûd Keyhân, *Coğrafya - yı mufassal - ı İran*, Tarhan 1311, C. I, S. 67,69; H. L. Rabino, *Les Tribus du Louristan*, Paris 1916, S. 18), Moğammed Nâzım, Gazneliler ordusunda 100 süvariden mürekkep bir kıt'anın (*hayl*) âmirine galiba *ka'id* denildiğini, şüpheli bir tarzda, söylese de (*The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, S. 140) doğru değ ildir. *Senâ'i Divânı*'nda *Ka'id 'Amîd Şeref-ül-Mülk 'Alî* adında biri hakkında bir kasîde mevcuttur ki, bundan, bu unvanın Gazneliler devleti'nde XII. asırda dahi devam ettiğini, ve büyük askerî şeflere dahi verildiğini anlamaktayız. Bu adamın aynı zamanda *'amîd* unvanını da taşıması, yüksek bir mevki sahibi olduğuna en kat'î bir delildir (*'amîd* kelimesi hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz mekaleye bakınız).

larına mâruz olan, diğer taraftan *Mâverâünnehir*'deki Karahanlılar'ın tehdidi altında bulunan bu hudut eyaletinde, Gazneliler imparatorluğu'nun böyle bir askerî kuvvet vücutte getirmiş olması, pek tabii idi. Ortaçağ'da Yakın-Şark'ın birçok müslüman-türk devletlerinde, bilhassa uçlar'da yâni hudut eyaletleri'nde, buna benzer teşkilâtlara tesadüf edildiği malûmdur¹.

V. Bu kabîlelerin iptida Gazneli Mahmud tarafından mı buraya getirildiği, yoksa daha *H^wârizm*'in Gazneliler imparatorluğu'na ilhakından evvel de mi burada buldukları, malûm değildir. Yalnız, *Kücat*'ların Selçuklular devrinde, XI. asrın ikinci yarısında da hâla burada yaşadıklarını bildiğimiz gibi, *Kıpçak*'ların da XII. asırda bu sâhalarda bulduklarını, Büyük *H^wârizm*-şahlar devrine ait tarihî kaynaklar sayesinde, öğreniyoruz².

VI. etnik bakımdan, *Cugrak*'lar ile *Kücat*'ların, bu memlekete bitişik olup sonradan *Kıpçak Çölü* adını alan eski *Oğuz Sahrâsı*'nda (coğrafi kaynaklarda مغازات الزبیه) yaşayan *Kanglı-Kıpçak*'larla akraba olduklarını tahmin etmek pek yanlış değildir sanıyoruz. *H^wârizm*'de, sonradan, Büyük Selçuklular ve *H^wârizm*-şahlar devirlerinde de bu gibi birçok türk kabîlelerinin mevcudiyeti hakkındaki sarîh ve kat'î bilgilerimiz, bizi kolaylıkla böyle bir tahmine sevketmektedir³.

* * *

Kücat'tarın adına, XI. asırdan sonra, tarihî ve edebî kaynaklarda, artık hiç tesadüf etmiyoruz. Yalnız, bugün *İran*'da *Astarâbâd*'daki birtakım türk kabîleleri arasında, *Fandırask* kasabasının şimalinde, 100 çadırdan mürekkep *Kücat* isimli bir türk menkâblesi yaşamaktadır ki, bunların, *H^wârizm*'deki eski *Kücat*'ların son kalıntısı olduğu katîyetle söylenebilir⁴.

Cugrak'lara gelince, bunlara dair - fakat tam üç asırlık bir fasıla ile - tesadüf ettiğimiz küçük bir kaydı buraya nakledelim:

¹ Ortaçağ'da Yakın-Şark türk-islâm devletlerinin *hudut teşkilâtı* hakkında hazırladığımız bir monoğrafide bu hususta etraflı malûmat vardır.

² Fuad Köprülü, *Uran Kabîlesi*, Belleken 26, 1943, S. 235-239.

³ *Bondâri, Râvendî, Nasavî* gibi belli başlı kaynaklara bakınız.

⁴ Mes'ûd Keyhân, *Coğrafya-yı mufassal-ı İran*, Tahran 1311, Cilt II. S. 102.

Bugünkü İran'ın değerli âlimlerinden 'A b b â s İ k b â l, *Târîh-i mufassal-ı İran*, adlı eserinde, XIII. asır sonlarında, Kutlug-Hanlar diye de mâruf olan Kirman Kara-Hıtayları sülâlesine mensup Mahmudşah'ın, Gazan Han namına burayı idare eden Kâzî Fahreddin'i buradan kovmak ve şehri zaptetmek için, Selçuklu Türkmenleri'nden *Cugrat*'ları yardımına çağır-dığını ve böylece maksadına muvaffak olduğunu yazıyor¹. Hangi kaynaktan alındığı tasrih edilmemekle beraber galiba Şebankâref'nin *Mecma' al-Ansâb*'ından alındığını tahmin ettiğimiz² bu kaydın bizce başlıca ehemmiyeti, burada, *Kirman* civarında yaşayan *Cugrat*'lardan bahsedilmiş olmasındadır. Biz bu kabîle isminin, yukarıda da söylediğimiz gibi, bir defa Beyhaği'de de *Cugrat* şeklinde geçmiş olan, *Cugrak* isminin yanlış bir şekli'nden başka bir şey olmadığı fikrindeyiz.

XI. asır başlarında H^wârizm'de bulunan bu *Cugrak*'ların, XIII. asır sonlarında *Kirman* civarlarında yaşamaları, ve bunların, o devir tarihçileri tarafından Selçuklu Türkmenleri'nden sayılması, birdenbire biraz garip gibi görünür ise de, hakikatte, hiç de öyle değildir; ve tariht bakımdan, oldukça kolaylıkla fzah olunabilir: Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşundan sonra Yakın-Şark memleketlerinde vukua gelen birçok karışık ve büyük kabîle hareketleri esnasında, *Cugrak*'lar, sair bâzı Oğuz-Türkmen aşfretleri ile birlikte, Selçuklular'ın hizmetinde bulunmuş olabilirler. Bunların *Kirman*'a gelmeleri ise, belki de, Melik Dinar zamanında buraya vaki olan *Oğuz muhacereti* esnâsında olmuştur³. Mamafih, H^wârizmşahlar imparatorluğu'nun *Moğol istiylâsı* karşısında yıkılmasından sonraki birtakım kabîle

¹ 'A b b â s İ k b â l, *Târîh-i mufassal-ı İran*, Cilt I, Tahran 1312 şemsî-hicrî, S. 408.

² M o h a m m e d b. 'A l i Ş a b a n k â r e i'nin 736 H. de tamamladığı bu tarih kitabının ilk yazılan nüshası kaybolmuş, ve müellif eserini ikinci defa yeniden yazarak 743 H. de bitirmiş, ve bu yeni nüshaya A b ū S a c i d devrini de ilâve etmiştir. Eserin asıl ehemmiyetli kısımları, Ölçaytü ve A b ū S a c i d devrelerine ait olanlar ile, *Fars*, *Şebankâre* ve *Hürmüz* sâhaları hakkında malûmatı muhtevî parçalardır. Bu eserin yazmaları için, A. Storey'in *Persian litteratur: A bio-biographical Survey*, London 1927-1939.

³ Bakınız: M o h a m m e d b. İ b r â h î m, *Târîh-i Âl-i Selcûk* (Kirman Selçukluları tarihi), *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoukides*, Tome I, publié par Th. Houtsma, Leiden 1886.

hareketleri esnasında yâni XIII. asır başlarında *Kirman* sâhasına gelerek buradaki Kutlug-Hanlar'a tâbi olmaları da imkânsız değildir. XIV. asır başlarında birtakım ısyan hareketlerinden bahis olunan Kirman Türkmenleri arasında¹, *Cugrağ*'ların bulunduğu da kolayca tahmin edilebilir.

Bugünkü *Afganistan*'da yaşayan birtakım türk kabîleleri arasında *Curağ* adını taşıyan küçük zümrenin de, bu eski *Cugrağ*'ların son bir hâtırası olduğu düşünülebilir².

İ L Â V E II.

GAZNELİ SARAY VE ORDULARINDAKİ TÜRK KÖLELERİ'NİN ETNİK MENŞE'LERİ ve Selçuklu ıktâ^c sisteminin Gazneliler'e geçişi

Türk tarihi'nin hemen bütün devirleri gibi Gazneliler devri de, şimdiye kadar, çok az tetkik edilmiştir. Bu sülâlenin en büyük siyması olan Sultan Mahmud'un hayat ve şahsiyetine, askerî hareketlerine, ve bilhassa Hind seferleri'ne dâir oldukça mühim araştırmalar yapılmışsa da³, bu devletin *idari ve siyasi teşkilâtı*, ve umumiyetle bu devrin *içtimai ve iktisadi hayatı* hemen tamamıyla ihmâl edilmiştir. Hâlbuki, Ortaçağ tarihi'nin ve bilhassa Selçuklular tarihinin birçok mes'elelerini anlamak için, Sâ mân-oğulları ve Gazneliler devirlerinin aydınlanması, birinci şarttır; bu ise, Gazneliler tarihini sadece "Hind tarihinin bir bölümü", olarak tetkik etmekle, hiçbir zaman kabil olamayacaktır.

¹ Bunların 727 H. de te'dipleri hakkında bakınız: *Ravzat-uş-Şafâ*, IV. 188; ayrıca bakınız: *Habîb-üs-Siyer*, III, 2, S. 13. *Kirman* şehrinde yerleşen Türkler'in kurdukları mahalle, XIV. asırda, *Türk-Âbâd* adını taşıyordu. Bu sâhalar da hâlâ birtakım küçük türk kabîleleri yaşamaktadır (Mes'ûd Keyhân, *Gografya-yı-muffassal-ı İnan*, 1311, Cilt II, S. 92-101).

² Gunnar Jarring, *On the distribution of Tuk tribes in Afghanistan*, Lund 1939, S. 17, 18, 68.

³ Moğammed Nâzım'ın monoğrafisinde, bu mes'ele hakkında şark kaynaklarıyla garp tetkiklerinin bibliyografyası verilmiştir.

Ne XIX-XX. asırlarda hind tarihi ile uğraşan bâzı ingiliz müsteşirliklerinin araştırmaları, ne de bütün onlardan istifade etmek ve başlıca Şark kaynaklarına da dayanmak suretiyle Gazneli Mahmud hakkında oldukça geniş bir monografi neşreden Moḥammed Nâzım'ın bu eseri¹, Gazneliler imparatorluğu'nun değil, sadece Mahmud devri'nin içtimâî şartları hakkında bile bizi aydınlatmaktan uzaktır. Bu eserde o devrin idarî, malî, adlî, askerî müesseselerine ayrılan çok mahdut sahifeler² gözden geçirilecek olursa, müellifin, askerî ve diplomatik hâdiselerden başkasına pek ehemmiyet vermediği, ve imparatorluk müesseseleri hakkında yazdıklarının ise ne kadar sathî, iptidâî, ve çok defa da yanlış olduğu görülür. *Hikâyeci tarih* seviyesinden yukarı çıkamayan ve elindeki kaynakları çok sathî ve dikkatsiz bir şekilde kullanan müellifin, umumiyetle *Ortaçağ islâm tarihi* hakkında da pek mahdut malûmat sahibi olduğu derhâl anlaşılmaktadır.

“Gazneliler ordusunun ne gibi kuvvetlerden teşekkül ettiği, sulh ve harp zamanlarında ordunun idare tarzı, ordudaki muhtelif unsurlar, askerî rütbelere, v. s., gibi birtakım esasî mes'eleler hakkında Moḥammed Nâzım'ın kitabında verilen malûmat, oldukça eksik, vuzuhtan mahrum, ve kısmen de yanlış olmakla beraber, mevzuumuzun dışına çıkmamak için, bunların hiçbirinden bahsedecek değiliz. Burada, sadece, Gazneliler devri saraylarında ve ordularında mevcut türk köleleri (*gulâm*)nin, hangi kabîlelere mensup olduklarını toplu bir şekilde göstermek, ve böylece, asıl mekale içinde bu mes'ele hakkında verdiğimiz malûmatı tamamlamak istiyoruz. Moḥammed Nâzım'ın eserinde, bütün bu etnik mes'elelere hiç temas edilmediğini, Gazneliler imparatorluğu içindeki muhtelif unsurlar ve o arada muhtelif sâhalardaki göçebe Türk kabîleleri hakkında hiç malûmat verilmediğini, *gulâm sistemi* hakkında hiçbir şey bulunmadığını da söyledikten sonra, mevzuumuza geçelim.

Yukarıda verdiğimiz izahata göre, XI. asrın ilk yarısında Feruḥî ve Minûçihri gibi gaznevî şairlerinin bahsettikleri türk köleler, bilhassa *Çigil*, *Halluḥ* (Karluḥ), *Ḳay*, *Yağma*, *Tatar*, *Tuḥsi*

¹ *The Life and Times of Sultan Mahmūd of Ghazna*, Cambridge 1931.

² S. 126 - 151.

kabilelerine mensup olanlar ile *Hotan*'lılardır. Daha sonra, bu asrın ikinci yarısında yaşayan Abû'l - Farac Rûnî'nin *Dîvân*'ında, türk güzelleri'nden ve ordudaki Türkler'den bahsedilmekle beraber, bunların mensup oldukları kabilelerin adına tesadüf olunmaz¹. Onunla muasır olan Mes'ûd Sa'd Selmân' da ise, aynı suretle, türk güzelleri'nden, ordudaki Türkler'in ehemmiyetinden sık sık bahis olunursa da, yukarıda da söylediğimiz gibi, yalnız bir defa *Çay, Yağma, Tatar* isimleri zikrolunur; *Çirgız, Bulgar, Tibet* adları ise sadece birer coğrafî isim olarak geçer².

Bu adı geçen şairlerin biraz daha genç muasırı olan büyük şair Gazneli Hâkîm Senâ'î'nin 872 sahifelik büyük *Dîvân*'ında, o devir saray ve ordularındaki türk köleleri hakkında birçok mühim kayıtlar bulunduğu gibi, bunların mensup oldukları kabilelerin veya memleketlerin de isimlerine tesadüf olunmaktadır. İçtimai tarih bakımından çok zengin bir kaynak olduğu hâlde şimdiye kadar hiç istifade edilmeyen bu eserde, şairimizin, o devir büyüklerinden Hâce Abî Bekr Tâcî namına yazılmış *tercî-i-bend* şeklinde bir *kaşîde*'si vardır ki, bunun bir *bend*'inde,

¹ Bu *dîvân*, Tahran'da çıkan *Armagan* adlı mecmuanın altıncı cildine ilâve olarak 1345 hiçrî'de 180 sahifelik bir cilt hâlinde basılmıştır. Yedi yazma nüshanın mukabelesi ile vücade getirilen bu basım, oldukça itimada lâyıktır. Gazneliler sülâlesinden muhtelif hükümdarlara ve onların birtakım büyük devlet adamlarına kasideler yazan, ve şair Mes'ûd Sa'd Selmân ile de münasebeti bulunan bu meşhur üstadın *dîvânı*, Gazneliler devri tarihi için mühim kaynaklardan biridir.

² Gazneliler tarihi ile alâkalı birçok mühim mes'eleleri aydınlatan bu *dîvân*da, bu devirdeki *gulâm sistemi* ve orduda türk unsurunun ehemmiyeti hakkında, dikkate lâyık kayıtlara tesadüf olunur. Ordu ve saraydaki kölelerin ve büyük kumandanların hemen tamamıyla Türkler'den mürekkep olduğu ve bunların *Türkistan*'dan yâni türk memleketlerinden getirildiği, birçok manzûmelerden anlaşılıyor, Şairimizin Arslan b. Mes'ûd'a takdim etmiş olduğu âdeti bir *nasihatnâme* mahiyetindeki kasidesindeki şu parçalar, bunu açıkça gösteriyor (S. 386) ki, bunları, *dîvân*daki sair birçok manzûmelerle de te'yit etmek kabildir :

بسنده باشد يك ترك تو بهندستان
برزم ياور تو هست بچۀ خاقان
نباید آورد ای شاه در خزینۀ زیان
دریست سخت کشاده رهبست نیک آسان
کشید باید لشکر بغزو ترکستان
بکنند باید بوم و بر نبیره خان
که بی گرانۀ سپاهی فرازت آید از آن

نداشت باید در طبع و دل عزیمت هند
برزم ساقی تو هست زاده خاقون
تبی نباید کردن خزانه از زر و سیم
بزر و سیم نباید همی خریدن ترک
چو بشدگان همه ترکان چیره دستانند
چو کشت ویران بوم و بر نتیجۀ رای
بهر غنیمت چندان بدستت آرد ترک

Behrâ mşah devrinde Gazneliler ordusunda bulunan Türk-
le r'ine hemmîyetinden - hattâ sayılarından - bahis olunarak, bunların
hangi m e m l e k e t l e r'den geldikleri ve hangi k a b î l e l e r e
mensup oldukları tasrih edilir ¹:

وزنار باده چوکل و سرو ببارند	ترکان پریش بدورخ همچونکارند
پیرایه نازند چو در خدمت یارند	سرمایه عیشند چو بر جام بر آیند
حوران حصارى و کشاینده حصارند	ترکان سپاهی و فروزنده سپاهند
در آتش شمشیر بصف دود بر آرند	از چشمه پیکان بکمان آب بر آرند
ز آن تیروستان از مس و آهن بگذرانند	زنکار زمس بگذرد و زنگ ز آهن
از تبت و یقما و زخرخیز و تازند	از چین وختا وختن و کاشغر آیند
در لشکر سلطان عجم بیست هزارند	المنته و تمالی که ازیشان
شاهان جهان باج ده و ساوکندارند	بهرامشه مسعود آتشاه که اورا
ایزد نکهش دارد ازهر بدو هر مکر	آن نیست مکرخواجه ما تاجی ابی بکر

Senâ'î'nin tarihf bakımından bu çok mühim parçasına göre,
Behrâ mşah'ın ordusunda, Çin, Hıta, Hotan ve Kâşgar mem-
leketlerinden gelmiş *Tibetli, Yagma, Kırgız, Tatar* cinslerine men-
sup 20.000 köle mevcut bulunduğu anlaşılıyor. Beyhaķî'deki bir
fıkranın, Mes'ûd I. devrinde G a z n e l i l e r ordusundaki türk kö-
lelerinin sayısını 4.000, diğer bâzı kayıtların da 6.000 kişi olarak gös-
terdiği düşünülürse ², Behrâ mşah devrinde bunun üç beş misli

¹ *Divân-ı Haktm Senâ'î-i Gaznevî*, nşr. Müderris Razavî, Tahran 1325, S. 568. Yedi nüshaya dayanılarak yapılan bu neşir, oldukça itimada lâyıktır; ve eserin başına, şair hakkında 80 sahifelik büyük bir tetkîyk ilâve olunmuştur.

² *Târîh-i Beyhaķî*. nşr. Morley, S. 652. Mamafih bu rakamın Gazneliler ordusundaki türk kölelerinin umumî sayısına değil, sadece, hükümdarın daimî surette maiyetinde bulunan *hassa gulâmları*'na ait olduğu, hemen hemen kat'iyetle söylenebilir. C ü z c â n î, Sultan Mahmud'un genç 4.000 türk kölesi olup mera-
sim günlerinde tahtın sağında ve solunda durduklarını, bunlardan iki bininin başlarında dört dilimli külâh (کلاه چهاربر) ve ellerinde altın güzler, diğer iki bi-
ninin başlarında da iki dilimli külâh (کلاه دوبر) ve ellerinde gümüş güzler bulun-
duğunu söylüyor (*Tabakât-ı Nâsırî*, Calcutta 1864, S. 10 - 11). Müverrihin bu gulâmlardan bahsederken وشاق *vuşak* yâni *uşak* tâbirini kullanması, bunların genç köleler olduğunu açıkça göstermektedir; XI. asır iran şairlerinin sık sık kullandıkları bu tâbirin mânâsı budur. Yaşları biraz ilerliyen gulâmlar, bu hassa kuvvetinden çıkarılarak orduya gönderilirdi. S â m â n î l e r, Gazneliler ve Selçuklular devirlerindeki *gulâm sistemi* hakkında kâfi malûmat sahibi olmayan M. N â z ı m, Mahmud'un ordusunda yalnız 4.000 türk kölesi olduğunu söylemekle, şüphesiz, aldanmıştır. Esasen, Beyhaķî, tarihinin bir yerinde

fazlalaşmasının göze çarpmaması, kabil değildir. Senâ'î'nin ifadesinde biraz mübalâğa bulunduğunu kabûl etsek bile, böyle bir artışı reddetmek için ortada hiçbir kuvvetli sebep yoktur.

Senâ'î Divânı'nda XII. asır Gazneliler ordusunda türk kölelerinin ehemmiyeti'ne dair daha birtakım mühim kayıtlara tesadüf edildiği gibi¹, bunların mensup oldukları kabîle'lerden de bahsedilir ki, yukarıki kabîle adlarının dışında, bilhassa *Halluh* (Karluğ) kabîlesine mensup köleler zikre şayandır²; maamafih bunların, daha X. asırdan başlayarak Gaznevî köleleri arasında mühim bir kemmiyet teşkil ettiklerini, hattâ *Çigil*'ler ile *Tuhsî*'lerin de *Karluğ* kabîleleri olduğunu esasen biliyoruz.

Senâ'î'nin manzûmelerinde, bunlardan başka, *Hazar*, *Bulgar*, *Türkmen*, *Qıpçaq* isimleri geçer ise de, bunlar ya bir memleket yahut kabîle ismi olarak zikredilmekte, ve Gazneliler'in ordu veya saraylarında bunların bulunduğu tasrih edilmemektedir. Meselâ bir manzûmesinde "*Qıpçaq*'ların kendilerine mahsus bir nevi küllâhları,, olduğunu söyleyen şair, kolayca anlaşılıyor ki, kabîle teşkilâtlarını ve hattâ hususî kıyafetlerini muhafaza eden bir *Qıp-*

Mes'ûd devrindeki saray kölelerinin miktarını 4.000 olarak gösterdiği halde (*Tarih*, Tahran taş basması, 1307, S. 533), diğer birkaç yerde de bunların sayısını 6.000 olarak kaydetmiştir (*Aynı basım*, S. 567, 574). Bu fıkraları görmemiş olan M. Nâzım, esasen *Cüzcânî*'nin te'yit etmiş olduğu 4.000 sayısını tekrar ile iktifa etmiştir. Mamafih, onun asıl hatâsı bunda değil, Gazneliler ordusunun teşkilâtı ve gulâm sistemi hakkında etraflı ve sağlam bilgilerden tamamiyle mahrum olmasındadır. Doğrudan doğruya "*saray gulâmları sâlârı*" unvanını taşıyan ve sarayın en mühim erkânından olan bir türk kumandanı maiyetindeki bu hassa kuvveti, devletin bütün askerî işlerini idare eden *Arz Divânı*'na tâbi değildi; ve bunların isimleri *o divân*'ın resmî defterlerinde bulunmazdı. Bunlara ait idarî ve malî işler, diğer saray işleriyle beraber, *dabîr-i saray* (saray kâtibi) unvanlı sivil bir saray me'muru tarafından idare edilir, ve onun maiyetinde de hususî bir kalem bulunurdu; saray gulâmlarına ait defterlerin - o zamanki tâbir ile *certde*'lerin - tanzimi, bu teşkilâta aitti (*Târîh-i Beyhâkî*, Tahran taş basması, S. 649). Mamafih, yukarıda da söylediğimiz gibi, sonraki hükümdarlar zamanında sarayda ve orduda bu türk kölelerinin daha çoğalmış olduğu şüphesizdir. *Ortaçağ'da gulâm sistemi* hakkında yakında neşredilecek hususî bir tetkikimizde bu mes'eleden de uzun uzun bahsedilecektir.

¹ Meselâ S. 227 de, Hind seferlerinde büyük yararlığı görülen E m î r M o h a m m e d adlı bir kumandan hakkındaki kasidede.

² S. 584:

منہزم کردہ ختائیرا

زان دو زلفین خلجی درکوش

ç a k zümresinden bahsetmektedir ¹. Belki o, yukarıda (S. 442) XI. asır başlarında *Hwârizm'* de mevcudiyetlerini kat'î olarak gördüğümüz *Çıpçak* kabilesini kasdetmiştir. Çünkü, sarayda ve orduda hizmet eden türk köleleri (*gulâm'lar*), mensup oldukları kabilelerin hususî kostümlerini ve külâhlarını değil, Gazneliler imparatorluğu'nun resmî surette kabûl etmiş olduğu kıyafeti ve serpuşları taşıyorlardı ki, tarihî kaynaklarda bu hususta oldukça geniş tafsilâta tesadüf ediyoruz ².

* * *

Şimdi burada, Selçuklular devrindeki *askerî ıktâ'* sisteminin Gazneliler'e - ve onlardan da Gorkular'a ve *Hindistan'* daki Türk memlûk devleti'ne - nasıl geçtiği hakkında yepyeni bir faraziye ileri süreceğiz. Ancak, mevzua girmeden evvel şunu hemen söyleyelim ki, bu, sadece bir *ihimâl'*den ibaret olup, bu mes'ele hakkında yapılacak araştırmalar için şimdilik bir hareket noktası gibi telâkkıy olunabilir. İleride, bunun lehinde ve aleyhinde yapılacak tetkikler neticesinde, bu yeni faraziye ya bir *tarihî vâkıa* mahiyetini alacak, yahut, büsbütün ehemmiyetten düşerek yerini daha kuvvetli faraziyelere bırakacaktır; bu her iki ihtimâlde de bu mes'elenin aydınlanması hususunda mühim bir adım atılmış olacaktır. İşte bu bakımdan, bizim burada yaptığımız

¹ S. 140:

تا که تازیگان چوقچاقان کله داران شوند خواجهکان را بر سر از دستار افسر کرده اند

Muhtelif türk zümrelerinin kendilerine mahsus kostümleri ve külâhları (*börk'leri*) olduğunu, muhtelif tarihî ve coğrafi kaynaklardan biliyoruz. Meselâ *Çigil'*lere mahsus kıyafetin onlarla komşu birçok türk şubeleri tarafından taklit edildiği cehetle onlara da yanlış olarak bu ismin verildiğini, *Oğuz* kıyafetinin ise onlardan temamiyle ayrı olduğunu Mahmud Kâşgarî söyler (F u a d K ö p r ü l ü , *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, S. 153). Yine bu devirlerde *Hwârizm'*lilerin, *Horâsân'*lilerin, v. s., kendilerine mahsus kostümleri ve külâhları olduğunu da biliyoruz. Şairimizin yukarıki beyti, bize *Çıpçak'*ların da hususî külâhları olduğunu anlatıyor.

² Yukarıda (S. 447, Not 2 de) verilen izahata bakınız. Beyhakî, Mes'ûd I. devrinde bunların kıyafeti hakkında çok mühim malûmat vermektedir: merasim günlerinde bunlar çok süslü ve kıymetli kumaşlardan elbiseler giyerler, ellerinde altın ve gümüş amudlar, ok ve yay bulunurdu (Nefisî neşri, S. 337). Bu hususta etraflı malûmat, *gulâm sistemi* hakkındaki mekalemizdedir.

mız şey, bu karışık mes'eleyi *halletmek* değil, daha ziyade, mühim bir tetkîyık mevzuu olarak *ortaya koymak*'tır.

Şairimiz, zamanındaki fenalıklardan şikâyet tarzında yazmış olduğu muhtelif manzûmelerinden birinde, halka ait mülklerin haksız yere Türklere verildiğini söylemektedir ki¹, onun bu acı şikâyeti, orduda büyük bir ehemmiyet ve nüfuz kazandığını şairimizin muhtelif parçalarından da anladığımız Türkler'e, Gazneliler devleti tarafından birtakım *tımar*'lar ve *ıktâ'*lar verildiğine bir delil olabilir. Bu *ıktâ'* veya *tımar*'ların Hindistan'da ve hindlilere ait topraklardan değil, imparatorluğun müslüman memleketlerinde ve müslüman mallarından yapıldığı, şairimizin bu husustaki şikâyetinden anlaşılıyor. Gazneliler ordusunun Mo h a m m e d ve M e s^c ü d I. zamanlarında *bîstgâni* yâni maaş aldığını, ve bilhassa saray kölelerine *tımar* verilmediğini, pek kat'î olarak biliyoruz²; acaba sonradan, Büyük Selçuklular tarafından geniş

¹ S. 138:

از سر بی حرمتی معروف منکر کرده اند
چشم عبرت کور و کوش زیری کر کرده اند
زانکه اهل فسق از هر گوشه سر بر کرده اند
مرکز درگاه را سد سکندر کرده اند
خون چشم بیوکان را نقش منظر کرده اند
قول بطله بوس و جالینوس باور کرده اند
خویشاں را سخره اصحاب لشکر کرده اند
با عمر در عدل ظالم را برابر کرده اند

ای مسلمانان خلایق حال دیگر کرده اند
در سیل و بند اندر دیدن آیات حق
کار و جاه سروران شرع دریای اوفتاد
پادشاهان قوی بر داد خواهان ضعیف
ملک عمر وزید را جمله بترکان داده اند
شرع را یکسو نهادستند اندر خیر و شر
عالمان بی عمل از نایت حرص و امل
گاه وصافی برای وقف و ادرار عمل

Acaba şairimizin bu şikâyeti, *askerî ıktâ'* usûlünün tatbıkine değil de, bâzı türk askerî ricaline zulüm ve musâdere yoluyla birtakım emlâk verildiğine mi işarettir? Eger Dehli Sultanlığı'nda, daha İl-Tutmuş zamanında, Selçuklu sisteminin tatbik edildiğini görmüş olmasaydık, biz de bu birinci ihtimâlî kabûl ederdik. İl-Tutmuş'ın tatbik ettiği usûl, bizim fikrimize göre, daha ondan evvel de G o r l u l a r tarafından kabûl edilmiş olmak iyecap eder. Onların ise, bu sistemi, sair birçok idarî ve siyasî müesseseler gibi, Gazneliler'den aldıkları, yâni daha açık ifade ile, esasen Gazneliler devrinde mevcut olan bir sistemi devam ettirdikleri kolaylıkla tahmin olunabilir. Gaznelilere gelince, onların bu Selçuklu sistemini Behrâmsah devrinde iktibas etmiş olmaları, tarihî şartlara çok uygun geliyor.

² Beyhâkî ve ^cUtbî başta olarak bütün o devir kaynakları, bunu açık-tan açığa göstermektedirler; ve bu hususta en ufak bir şüpheye bile yer yoktur. Mamafî *hassa gulâmları*'na yâni doğrudan doğruya hükûmdarın muhafazası hizmetinde bulunan gulâmlara, -*ıktâ'* usulünün en geniş bir şekilde tatbik olunduğu - Selçuklular devrinde bile «toprak verilmediği» Nîzâm al-Mülk'ün

bir surette ve muvaffakiyetle tatbik edilmiş olan *ıktâ*^c (timar) sistemi, Behrâmşâh devrinde Gazneliler devleti tarafından da taklit ve tatbik mi edildi? Senâ'î'nin bu şikâyeti, Gazneliler sâhasında o zamana kadar alışılmamış olan bu yeni sistemin tatbiki dolayısıyla mi olmuştur ?.

Bu ihtimâl bize oldukça kuvvetli görünüyor : Behrâmşâh, uzun mücadelelerden sonra Selçuklular imparatoru Sancar'ın yardımıyla Gazneliler tahtına oturduktan sonra, memleketteki malî ve iktisadî buhran karşısında, hem ordusuna lâzım gelen parayı elde etmek hem de Sancar'a karşı maddî taahhütlerini yerine getirebilmek için, Selçuklular'ın muvaffakiyetle kullandıkları, *ıktâ*^c sistemini tatbik mecburiyetinde kalmış olabilir. XII. asırda Gazneliler'in yerine geçen Gurlular'da ve Hindistan'da *gazneli - gorlu* idare an'anelerini tâkip eden XIII. asır Türk memlûk devleti (*Dehli Sultanlığı*) nde, iptida Büyük Selçuklular tarafından bütün Yakın-Şark'a yayılan - *askerî ıktâ*^c sistemi'nin tatbik edilmekte olduğu malûmdur. Bu bakımdan, bu sistemin, iptida Behrâmşâh tarafından Gazneliler devleti sâhasında tatbik olunduğunu düşünmek pek de yanlış olmaz.

Şimdiye kadar hiçbir tariht kaynakta tasrih edilmeyen bu çok mühim tarihî mes'eleyi, sadece Senâ'î'nin bir beyti ile halletmeğe kalkışmak, belki de biraz cür'etli ve tehlikeli görülebilir ; ve hiç şüphe yok ki Senâ'î'nin bu beytini büsbütün başka bir şekilde tefsir etmek ve bundan başka türlü istidlâllerde bulunmak, hiç imkânsız değildir ; lâkin, o devrin bütün *siyasî, içtimâî, iktisadî* şartları göz önüne alınınca, ileri sürdüğümüz nazariyenin aleyhine bir delil bulmak pek kolay olmuyor; ve böylece, Gurlular'da ve bilhassa Dehli türk memlûk sultanlığı'nda mevcut *askerî ıktâ*^c sisteminin¹, doğrudan doğruya Selçuklular'dan

sarih ve kat'î ifadesi sayesinde, pek iyi anlaşılıyor (*Siyâset-Nâme*, Bab XXIII). Onlardan sonra *askerî ıktâ*^c sistemini devam ettiren bütün türk devletlerinde, Osmanlı imparatorluğu da dahil olmak üzere, hükümdar maiyetindeki hassa kuvvetine mensup askerlere *timar* verilmediği malûmdur.

¹ Gurlular devrinde *askerî ıktâ*^c sisteminin mevcut olup olmadığı hakkında, şimdiye kadar, en basit bir tetkik bile yapılmamıştır. Dehli Sultanlığı'na gelince, tarihî kaynaklar, iptida Sultan İ-Tutmış'ın, sonra da Balaban'ın bu hususta tâkip etmiş oldukları siyaset hakkında biraz malûmat verirler (buna dair tafsilât almak için, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz Balaban

değil fakat Gazneliler'den alınmış olduğu, şimdilik bir nazariye halinde olsa bile, ilk defa olarak ortaya atılmış bulunuyor.

* * *

İşte, Gazneliler devri saray ve ordularındaki türk köleleri'nin hangi kabilelere mensup olduğunu anlamak hususunda elimizdeki edebî kaynaklardan çıkardığımız neticeler, şimdilik, bundan ibaret bulunuyor. Ancak, bu neticeleri bu küçük mekalede tesbit ederken, Selçuklular'daki *askerî ıktâ'* sisteminin Gazneliler'e ve onlardan Gurlular'a ve Dehli Sultanlığı'na nasıl geçtiği hakkında -*Senâ'i Divânı*'nın tetkiki sırasında tesadüf ettiğimiz bir beyitten ilham alarak -kurmuş olduğumuz faraziyeyi de, alâkalı ilim adamlarına bildirmekten kendimizi alamadık; Hind müslüman devletleri tarihi ile ve bilhassa buradaki *toprak* ve *askerî ıktâ'* mes'eleleri ile uğraşanlar için şimdiye kadar hemen bir muammâ mahiyetinde kalmış olan bir *menşe' mes'lesi*'nin bu suretle aydınlatılmasına doğru bir adım atılması, herhâlde ehemmiyetsiz değildir sanırız. Bu, aynı zamanda, edebî kaynakların içtimaî tarih mes'elelerini aydınlatmağa ne kadar yarayacağını anlatmak bakımından da, faydasız değildir kanaatindeyiz.

İleride, bu devre ait sair edebî kaynakların tetkiki neticesinde, türk etnolojisi'ne ait daha birtakım yeni malûmat elde edileceğinde şüphe edilemez. Selçuklular ve Hıvarizmşahlar saraylarında ve ordularında bulunan türk köleleri'nin "hangi kabilelere mensup oldukları,, hakkında birçok edebî ve tarihî kaynaklardan çıkarabildiğimiz malûmatı, ayrıca neşir edeceğiz.

Ankara, 1 Temmuz 1944

maddesine bakınız). Mamafih, bu sistemin bu türk memlûk devletine nasıl ve ne zaman intikal ettiği, Gurlular devleti'nin bu hususta bir rölü olup olmadığı, Gazneliler'in son zamanlarında bu usûlün tatbik edilip edilmediği gibi mes'eleler, bugüne kadar hiç düşünülmemiştir! W. A. Moreland'ın *The Agrarian System of Moslem India* adlı güzel kitabında, bu menşe' mes'eleleri hakkında hiçbir şey yoktur. Ortaçağ'da türk—islâm feodalizmi hakkındaki eserimizde, bu hususta daha geniş izahat vermek ümidindeyiz. Bu hususta bakınız: Fuad Köprülü, *Ortazaman türk—islâm feodalizmi*, Belleten, No. 19, S. 319-334.